ZEYREK
Tarih Araştırmaları Dergisi

Bir Osmanlı Şehri Olarak Tımışvar: Şehrin Osmanlı Kimliğinin Teşekkülü, Tekâmülü ve Akıbeti (1552-1716)

Temesvar as an Ottoman City: The Emergence, Development, and Fate of Its Ottoman Identity (1552-1716)

Abdulhadi UYSAL*

ÖZ

Osmanlı İmparatorluğu'nun XVI. ve XVII. yüzyıllarda Orta Avrupa'daki hâkimiyetinin dayanaklarından biri olan Tımışvar eyâleti ve eyâletin aynı isimdeki merkez sancağı, yapılan araştırmalarda daha ziyade askerî ehemmiyeti, Osmanlı-Habsburg savaşlarındaki rolü ve stratejik bir konumda bulunan kalesi ile dikkat çekmiştir. Bu sebeple Tımışvar'ın fetihten sonra bir Osmanlı şehri olarak gelişme süreci pek az incelemeye konu olmuştur. Bu makalede, Tımışvar'ın Osmanlı idaresinde bulunduğu 1552-1716 yılları arasındaki dönemde ve takip eden yıllarda şehirdeki demografik dönüşümler, imar ve iskân faaliyetleri, kültürel ve dinî hayat ve Müslüman ahalinin durumu ile ilgili meseleler ele alınmıştır. Burada, Tımışvar'ın söz konusu dönemdeki şehir hayatına dair yapılan tespitlerin kaynaklarını – bir kısmı daha önce dikkat çekmemiş olan – Tımışvarlı müelliflerin birinci elden anlatımları, arşiv belgeleri, edebî eserler ve seyyahların müşahedeleri teşkil etmektedir.

Araştırma makalesi/
Research Article

Geliş tarihi/*Date of Arrival:*
23 Eylül/September 2025

Kabul tarihi/*Date of Acceptance:*
20 Ekim/October 2025

* Arş. Gör., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul/Türkiye

ORCID ID: 0000-0002-2173-2599
E-posta/E-mail: abdulhadiuysal@istanbul.edu.tr

Atıf/*Citation*: Abdulhadi Uysal, "Bir Osmanlı Şehri Olarak Tımışvar: Şehrin Osmanlı Kimliğinin Teşekkülü, Tekâmülü ve Akibeti (1552-1716)", *Zeyrek Tarih Araştırmaları Dergisi*, 3 (Aralık 2025), s. 21-58.
10.5281/zenodo.18011788

Anahtar kelimeler: Tımışvar, Osmanlı şehirleri, Orta Avrupa, Macaristan, Romanya

ABSTRACT

Eyâlet (province) of Tımışvar (Temesvar/Timişoara) of the Ottoman Empire, together with its central *sancak* (district) of the same name, was one of the strongholds of Ottoman rule in Central Europe during the 16th and 17th centuries. It has attracted scholarly attention primarily for its military significance, its role in the Ottoman-Habsburg wars, and its strategically located fortress. Therefore, the process of Tımışvar's transformation into an Ottoman city after its conquest has received comparatively little attention. This article examines the demographic changes, urban development and settlement policies, cultural and religious life, and the situation of the Muslim population in Tımışvar during the period of Ottoman rule between 1552 and 1716, as well as in the years immediately following. The findings presented here are based on various sources, some of which have remained unnoticed up to now. These sources include first-hand accounts by authors from Tımışvar, archival documents, literary works, travelers' observations, which shed new light on the city's social and cultural history under Ottoman administration.

Keywords: Timişoara, Ottoman cities, Central Europe, Hungary, Romania

Giriş

XVI. yüzyıl başlarında Gavrî mahlasıyla şiirler yazan Ahmed adlı bir şairin hoş bir üslupla kaleme aldığı "*Dımışvar'la Varadin yağ bal olsun / Olur helvâ Budin oldukda unı*"[1] mısralarında "helva"yı meydana getiren malzemelerden birine benzeterek ismini zikrettiği ve bilahare Orta Avrupa'daki Osmanlı hâkimiyetinin dayanakları olacak olan büyük stratejik ehemmiyeti haiz kale-şehirler arasında

1 Süleymaniye Ktp., Ali N. Tarlan, nr. 94/2, vr. 51a. Bu şiirden ilgili yazma nüshanın tavsifinin yapıldığı şu eser sayesinde haberdar olduk: Orhan Yavuz, *Kansu Gavrî'nin Türkçe Dîvânı (Metin-İnceleme-Tıpkıbasım)*, (Konya: Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2002), s. 48. O. Yavuz'un da işaret ettiği gibi bu eserde geçen *Be-izn-i Hakk alalum gāzîler ile / Tımışvar'ı Varadin'i Zemun'ı* gibi ifadeler bu şiirin isimleri geçen yerlerin Osmanlılarca zaptından önce yazıldığını düşündürmektedir.

saydığı Tımışvar, öyle anlaşılıyor ki 1552'de kesin olarak Osmanlı idaresine girmeden önce dahi Osmanlıların muhayyilesinde ve Türk edebiyatında kendisine yer bulmuş gözükmektedir. Bugün Romanya hudutları dâhilinde yer alan ve Timişoara ismiyle bilinen bu şehir tarihî Macar Krallığı'nın bir parçası ve hatta bir dönem payitahtlığını yapmış olup klasik dönem Osmanlı tarihinin genel seyri içerisinde de özellikle siyasî ve askerî temelli birçok tarihî hadiseye sahne olmuştur. Bu sebeple Osmanlı Tımışvarı üzerine yapılmış mevcut araştırmalar da büyük ölçüde Tımışvar eyâletinin ve eyâletin aynı isimdeki merkez sancağının idarî taksimatı, seferler sırasındaki vaziyeti, kalesi ve neferatı gibi meseleler üzerine yoğunlaşmıştır. Bununla beraber, fetihten sonra şehre yerleşenler ve tayin yoluyla buraya gelenler haricinde, Tımışvar'ın Osmanlı idaresinde bulunduğu yüz altmış yıl zarfında burada doğup büyüyen hatırı sayılır bir Türk nüfus ve bu nüfusun meydana getirdiği kültür üzerinde pek az durulmuştur. XVIII. ve XIX. yüzyıllarda zamanın Türk aleyhtarı tavrıyla yazan Avrupalı yazarlar da Tımışvar şehrinin Osmanlı hâkimiyeti boyunca "*hilâlin soluk ışıltısı altında yüz altmış dört yıl boyunca inim inim inlediği*" şeklinde sübjektif yorumlarda bulunmuşlardır ki bu bakış açısının ve Türk hâkimiyeti dönemini küçümsemenin şehrin tarihinin önemli bir kısmını göz ardı etmek gibi bir hataya sebep olduğu –bazıları hâlâ bu kanaatleri taşımakta olan– günümüzdeki Batılı araştırmacılar tarafından bile itiraf edilmektedir.[2] Konu ile ilgili az sayıda araştırmanın bulunduğu bu ortamda, Cristina Feneşan'ın Rumen dilinde yazdığı bir kitap şehrin Osmanlı kimliği üzerine yapılmış istisnaî çalışmalar arasında gösterilebilir.[3]

Bugün görünürde neredeyse hiçbir fizikî iz kalmaksızın tarihe intikal etmiş olan "Osmanlı Tımışvarı" her yönüyle incelenmeyi beklemekte ve Osmanlı kaynaklarının ve hususiyle arşiv belgelerinin daha yoğun bir şekilde kullanılması ile Feneşan'ın zikredilen eserine eklenecek daha pek çok şey bulunmaktadır. Bu yazıda, Tımışvarlı

2 Michael Oprisch, "Die Städtebauliche Entwicklung der Festungsstadt Temeswar / Timişoara – Neue Erkenntnisse basierend auf planimetrischen Untersuchungen", (Doktora Tezi), Technische Universität Berlin, 2022, s. 14-15.

3 Cristina Feneşan, *Cultura Otomană a Vilayetului Timișoara (1552-1716)*, (Timișoara: Editura De Vest, 2006).

Müslüman ahalinin serhad bölgesindeki hayat tarzını anlayabilmek için 1552'deki fetihten ve şehrin Türkleşmesinden başlanılarak 1716'da Habsburg kuvvetlerine teslim olması neticesinde Müslüman ahalinin dağılması ve şehirdeki Osmanlı izlerinin yok oluşu ile son bulan süreç, halkın durumu merkeze alınarak ana hatlarıyla incelenmeye çalışılacaktır.

Şehrin Osmanlı Hâkimiyetine Girişi

Tımışvar şehri bugün Romanya hudutları dâhilinde yer almakla birlikte Macarlar için büyük bir trajedi ile neticelenen 1919'daki Trianon Antlaşması'na kadar Macar topraklarının bir parçası olmuştur. Bu şekilde bir coğrafî konuma ve tarihî arka plana sahip olduğu için hâliyle Tımışvar'ın Türkleşme ve Müslümanlaşma vetiresi günümüz Romanya'sının Türklerle ve Tatarlarla meskun sahil kesimlerine nazaran daha geç gerçekleşmiş ve farklı bir hususiyet göstermiştir. Her ne kadar Osmanlılar XIV. yüzyıl sonlarında dahi bölgeye yönelik akınlarda bulunmuş[4] iseler de asıl yerleşmeleri Kanuni Sultan Süleyman'ın Macaristan'daki fetihlerinin ardından olmuştur. 1526'da Macaristan düşmüş, 1541 yılında ise Tımışvar Türk yanlısı Macar asillerinden Péter Petrovics'e "sancak" olarak verilmiştir. Esasında Osmanlıların tedricî fetih siyasetlerinin bir yansıması olarak da görülebilecek olan bu "yarı-fetih" hâli ve bölgenin Macar idarecilere bırakılması keyfiyeti yaklaşık on yıl daha devam etmiştir.[5] 1550 yılı dolaylarında yapılan bazı idarî planlamalardan Osmanlı idaresinin Erdel yönünde icra edilecek geniş kapsamlı bir sefer öncesinde aralarında Tımışvar'ın da bulunduğu ve henüz fethedilmemiş bölgeleri sancak hâlinde teşkilâtlandırmayı tasavvur ettiği anlaşılmaktadır.[6] Bu

4 1393 yılında I. Bayezid tarafından bizzat idare edilen bir akın hakkında bk. Sándor Papp, *Osmanlılar ve Macarlar – Bir Diplomatik Tarih*, (İstanbul: Vakıfbank Kültür Yay., 2023), s. 25.

5 Dönemin hadiselerinin bir değerlendirmesi için bk. Pál Fodor, "Macaristan'a Yönelik Osmanlı Siyaseti", *Kızıl Elma*, terc. Özgür Kolçak, (İstanbul: Yeditepe, 2020), s. 234 vd.

6 Feridun M. Emecen – İlhan Şahin, "Osmanlı Taşra Teşkilatının Kaynaklarından 957-958 (1550-1551) Tarihli Sancak Tevcih Defteri", *Belgeler – Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, 23 (1998), s. 55, 63. Bu defterdeki kayıtlara göre o dönemde Tımışvar'ın "Livâ-yı Kule-i Dımışkar" adıyla "Erdel vilâyeti"ne tabi bir sancak olmasının planlandığı anlaşılmaktadır.

planlama muvacehesinde, 1551 sonbaharındaki başarısız bir kuşatmanın ardından ertesi yıl Erdel üzerine çıkılan büyük seferde Kara Ahmed Paşa idaresindeki Osmanlı ordusu 27 Temmuz 1552'de Tımışvar'ı fethetmiştir.[7] Yüzyılın sonlarında Avrupa'da Osmanlılar hakkında hazırlanan astroloji temalı bazı eserlerde 1552 Temmuz'unun önemli bir tarih olarak kaydedildiği dikkat çekmekte olup bu tarih ile Tımışvar'ın fethine işaret edildiği zannedilmektedir.[8] Fethin ardından Tımışvar sancağı merkez olacak şekilde teşkilâtlandırılan Tımışvar eyâletine tarihî süreç içerisinde birçok sancak dâhil edilmiş ve çıkarılmıştır. Eyâletin başlıca sancakları Tımışvar, Arad, Beçkerek, Çanad, Gyula (Göle/Güle), Lipova, Lugoş ve Modava'dır.[9]

Osmanlılar gerek Tımışvar'ı fethetmeden önce ve gerek fethettikten sonra şehri farklı isimlerle anmışlardır. Tımışvar adı esasen şehrin çok yakınında cârî bir nehir olan "Temeş" Nehri ile Macarca "vár" (kale) kelimelerinden müteşekkil olup "Temeş Kalesi" manasına gelmektedir. Bu isim Türkçe menşeli olmaması sebebiyle Osmanlılar tarafından Türk hançeresine uydurulmak suretiyle muhtelif

7 Pál Fodor, *İmparatorluk Olmanın Dayanılmaz Ağırlığı*, terc. Özgür Kolçak, (İstanbul: Yeditepe, 2016), s. 119-136. Daha önce dikkat çekmemiş gibi görünen bir "fetihnâme" Tımışvar'ın fethi ile alakalı sair kaynaklarda bulunmayan ayrıntıları ihtiva etmektedir. Bk. Alaattin Aköz – Ahmet K. Demireğen, "Temeşvar Fetihnâmesi", *Prof. Dr. Bayram Ürekli'ye Armağan*, (Konya: Palet Yay., 2023), s. 65-75. Ayrıca Evliya Çelebi de gerek 1551'deki başarısız kuşatma ve gerek ertesi seneki fetih hakkında bilgiler vermekte ve bunları o seferlerde bulunan babasından dinleyerek naklettiğini ifade etmektedir. Bk. Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zıllî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi – Topkapı Sarayı Bağdat 307 Yazmasının Transkripsiyonu - Dizini*, haz. Y. Dağlı, S. Ali Kahraman, İ. Sezgin, (İstanbul: YKY, 2001), V, s. 202.

8 Leyla Coşan, "Sultan III. Mehmet'in Doğum (Yıldız) Haritası", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 30 (2014), s. 10.

9 Sancağın XVI. yüzyıldaki idarî taksimatını inceleyen bir çalışma için bk. Murat Serdaroğlu, "XVI. Yüzyılda Osmanlı Hakimiyetinde Tımışvar Sancağı", (Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi, 2019. Sadık Müfit Bilge'nin eyâlete tâbi sancaklara ve beylerbeylerine dair hazırladığı listeler bazı eksiklerle birlikte genel bir çerçeve oluşturmaktadır. Bk. *Osmanlı'nın Macaristanı*, (İstanbul: Kitabevi, 2010), s. 261 vd., 335-338. Yeni hazırlanmış bir liste için bk. Orhan Kılıç, "Budin ve Tımışvar Eyaletlerinin Paşaları: Karşılaştırmalı Bir Analiz", *OTAM*, 46 (2019) s. 191-229 (Bu liste faydalı olmakla birlikte bazı atlamalar ve paşa isimlerinde küçük yanlışlıklar bulunmaktadır. Mesela İzmirli Ali Paşa "İzmitli" olarak zikredilmiş, onun halefi olan Karayılanoğlu Ali Paşa'ya ise listede yer verilmemiştir, bk. s. 228). Ömer Gezer'in Tımışvar valileri listesi ise 1698-1716 arasına ait daha detaylı kayıtları ihtiva etmektedir. Bk. *Kale ve Nefer – Habsburg Serhaddinde Osmanlı Askeri Gücü (1699-1715)*, (İstanbul: Kitap Yay., 2020), s. 370-371. Géza Dávid Tımışvar'daki Osmanlı idarecileri hakkında hâlihazırda bir çalışma hazırlamaktadır.

dönemlerde çok farklı şekillerde söylenmiş olup yaklaşık altı-yedi farklı telaffuz şekli ve yazı dilinde de bir o kadar yazılış biçimi bulunmaktadır. Osmanlıların XVI. yüzyıl başlarında Dımışkar, Dımışvar ve bilâhare Tamışvar gibi telaffuzların yanı sıra ağırlıklı olarak "Tımışvar" söyleyişini tercih ettiği görülmektedir. Ayrıca şehrin adının Türkçeleştirilmesi yönünde denemeler de olmamış değildir, mesela şehrin bazı sakinlerinin Tımışvar için "Karabayır" isimlendirmesini kullandığı kaynaklarda geçmekteyse de bu isim yaygınlık kazanmamıştır.[10]

Tımışvar'da Türkleşme ve İslâmlaşma

Osmanlı döneminde Tımışvar'daki Müslüman nüfusun etnik durumu hakkında bir tespitte bulunmak güç ise de burada yetişmiş olup "Tımışvârî" ve "Tımışvarlı" nisbeleriyle anılan ve Türkçe yazan müelliflerin varlığı ve bunların eserlerinde gayrı-Türk Müslüman unsurlara dair dikkat çeken bir malumatın göze çarpmaması şehirdeki Müslümanların çoğunun Türk olduğunu düşündürmektedir. Bununla beraber, kaynaklarda Tımışvar'ın düştüğü sırada kendilerinin de şehirden ayrılmalarına izin verilen Müslüman Macarlardan söz edilmesi[11] en azından XVIII. yüzyıl başlarında şehirde Türkler haricinde de Müslümanlar olduğunu göstermektedir. Feneşan tarih yahut zaman dilimi vermese de Tımışvar Eyaleti'nde Boşnak asıllı Müslümanların yaşadığından da söz etmektedir.[12] Aşağıda temas edileceği üzere bunların Karlofça Antlaşması'ndan sonra bölgeye yerleşmiş olmaları mümkün görünmektedir.

Tımışvar'daki Türk nüfusunun hayli karma bir yapıda olduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı idaresinin 1552'deki fethin ardından şehre toplu bir iskân yaptırıp yaptırmadığı açık değildir. Türkleşme ve İslâmlaşma daha ziyade timarlı sipahilerin, kale neferlerinin, İstanbul'dan tayin edilen vazifelilerin ve hususiyle dinî zümrelerin

10 Şehrin ismi ve Osmanlılar tarafından ne şekillerde telaffuz edildiği hakkında bk. Abdulhadi Uysal, "Tımışvar İsmi Üzerine Bazı Notlar", *Archivum Ottomanicum*, 40 (2023), s. 35-51.

11 Bekir Gökpınar, "Osmanlı Macaristan'ında Son Kale: Temeşvar'ın Osmanlı Hakimiyetinden Çıkması (1716)", *Osmanlı Araştırmaları*, 54 (2019), s. 234.

12 Feneşan, *Cultura Otomană a Vilayetului Timişoara (1552-1716)*, s. 237.

bölgedeki varlığı ve faaliyetleri sayesinde gerçekleşmiş gibi gözükmektedir. Bu itibarla, Tımışvar'ın durumu XIV. ve XV. yüzyıllarda Balkanlardaki örnekleri iyi bilinen Osmanlı fetihlerinin ve fethedilen bölgede İslamlaşma keyfiyetinin nispeten geç tarihli bir örneği olarak da değerlendirilebilir. Zikredilen bu gruplara bakıldığında, timarlı sipahilerin Tımışvar'ın 1554'te yapılan ilk tahriri ile bölgeye yerleşmeye başladıkları hemen fark edilmektedir. Timar verilenler arasında –muhtemelen bölgenin yerlisi olan– gayrimüslimler de bulunmaktadır.[13] Timar tevcih kayıtları bölgede kendilerine timar verilenlerin önceki görev yerlerinin umumiyetle Rumeli olduğunu, yani muhtemelen dirlik arayışı içerisinde olan ve Tımışvar'ın fethi ile bu fırsatı elde eden sipahilerin yakın bölgelerden Tımışvar'a kaydırıldıklarını göstermektedir.[14] Osmanlı idaresinin Tımışvar'da timar alanların başka yerlerde yaşamayıp buraya yerleşmesini ve serhad beylerinin hizmetinde olmasını istediği anlaşılmaktadır.[15] Ayrıca doğrudan burada mukim olmamakla ve buradan timar almamakla birlikte şehrin fethedildiği sıralarda civar sancaklardan sipahilerin de Tımışvar'ın muhafazası için bir süreliğine gönderildikleri görülmektedir. Mesela bunlardan birisi de 1550'li yıllarda İzvornik'te zeamet sahibi olan devrin en tanınmış şairlerinden Taşlıcalı Yahya Bey'dir.[16] Bölgede henüz istikrarın tam olarak tesis edilemediği 1550'li ve 1560'lı yıllarda bazı sipahilerin ve tahrir memurlarının yerli eşkıya tarafından katledilmesi gibi kanlı olayların vuku bulduğu da

13 Murat Serdaroğlu, "Tımışvar Sancağı'nda Timar Rejiminin Teşekkülü ve İlk Uygulamalar (1555-1556)", *Vakanüvis – Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2/1 (2017), s. 190, 193-194.

14 Tımışvar'ın XVI. asrın sonuna ait timar tevcih kayıtlarında Filibeli, Moralı, Bosnalı, Hatvanlı ve Rumeli'nin sair kesimlerinden timar sahiplerinin sayıca çokluğu dikkat çekmektedir: Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Defterhâne-i Âmire, Timar-Zeamet Ruznamçe Defterleri (DFE.RZ.d.), 25, s. 69; DFE.RZ.d., 42, s. 840, 841, 850; DFE.RZ.d., 82, s. 551; DFE.RZ.d., 114, s. 21.

15 Mesela Tımışvar beylerbeyine gönderilen 1596 tarihli bir hükümde geçen şu ifadelere bk. "*...fermân olunduğı üzere serhadde sâkin olup (...) ze'âmet ve tîmâr serhad bekleyüp hizmette mevcûd bulunanlarun hakkı olup...*" (BOA, Maliyeden Müdevver Defterler [MAD], 22238, s. 9).

16 Abdulhadi Uysal, "Şâir Yahya'nın Osmanlı Arşivi'ndeki İzleri: Taşlıcalı Yahya Beg'in Zeameti Hakkındaki Bilgiler Üzerinden Biyografisine Bir Katkı", *Zemin*, 8 (2024), s. 185.

bilinmektedir.[17] Osmanlı hâkimiyetinin bölgedeki dayanaklarından olan timar sisteminin varlığı şehrin düşüşüne kadar devam etmiştir.[18]

Tımışvar Kalesi'nde vazifeli olan çeşitli zümrelerden birçok asker de şehrin Müslüman nüfusunun önemli bir kısmını teşkil etmektedir. Bunlardan bazılarının gelirlerini tasarruf ettikleri timarlar üzerinden elde ettikleri bilinmektedir. Fetihten hemen sonrasına ait bazı kayıtlar kale neferlerine ayrılan timar arazisinin sipahilere ayrılandan daha fazla olduğunu göstermektedir.[19] Tımışvar Kalesi Osmanlıların batı serhaddinin en kalabalık garnizonlarından birisine ev sahipliği yapmış, bilhassa Büyük Türk Savaşları (Osmanlı-Kutsal İttifak Savaşları, 1683-1699) yıllarında ve sonrasında Tımışvar'ın savaşın cephelerinden birisi hâline gelmesi ile bu durum daha da belirgin hâle gelmiştir.[20] Bu sebeple askerî zümreye mensup birçok Osmanlı'nın yolu Tımışvar'dan geçmiştir. Bunlar arasında eser sahibi askerlerden 1698'de cebeci ocağı mensuplarının mevaciblerini dağıtma görevi vesilesiyle Tımışvar'da bulunan *Mi'yâru'd-Düvel ve Misbârü'l-Milel* müellifi Hasan Esîrî (ö. 1731'den sonra) ve Tımışvar Kalesi'nin humbaracılar halifesi *Ümmü'l-Gazâ* müellifi Bayramoğlu Ali Ağa (ö. 1718'den sonra) sayılabilir.[21]

İstanbul'dan Tımışvar eyâletinin teşkilâtlanması için gönderilen vazifeliler de şehrin fetihten sonra şekillenen Müslüman ahalisi içerisindeki yerini almıştır. Mesela 1555 yılında, yani şehrin fethedilmesinden kısa bir süre sonra yapılan ilk tayinler sırasında İstanbul'daki Defterhâne-i Âmire kâtiplerinden Abdülhadi Çelebi'nin Tımışvar

17 "...*harâmîler katl eyleyüp ze'âmeti mahlûldür*..." BOA, Kâmil Kepeci Defterleri (KK.d.), 215, s. 43 (12 Şa'bân 963 / 21 Haziran 1556). Ayrıca bk. Serdaroğlu, "XVI. Yüzyılda Osmanlı Hakimiyetinde Tımışvar Sancağı", s. 95.

18 Mesela 1716 sonlarına, yani şehrin düşüşünden kısa bir süre öncesine ait timar tevcih kayıtları için bk. Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Defterleri (TKGM.d.), 730, s. 61.

19 Özgür Kolçak, *Ok, Tüfek ve At – 16. Yüzyıl Osmanlı Askerî Devrimi*, (Ankara: TTK, 2023), s. 416.

20 Klára Hegyi, *The Ottoman Military Organization in Hungary Fortresses, Fortress Garrisons and Finances*, (Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 2018), s. 493 vd.; Gezer, *Kale ve Nefer*, s. 137-178.

21 Bayramoğlu Ali Ağa, *Ümmü'l-Gazā: Harp Sanatı ve Aletleri*, haz. Salim Aydüz – Şamil Çan, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2013); Göker İnan, "Hasan Esîrî'nin Mi'yârü'd-Düvel ve Misbârü'l-Milel İsimli Tarih ve Coğrafya Eseri (İnceleme-Transkripsiyon)", (Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi, 2017.

vilâyeti muhasebeciliğine getirildiği görülmektedir.[22] Bu vazifelilerden bazılarının aile mensuplarının da dönemin anlayışı icabı eyâlet işlerine müdahil olabildikleri ve timar alıp bölgede kalabildikleri görülmektedir. Mesela eyâletin timar defterdarı Ferhad'ın oğlu Ferruh 1568 yılında devam etmekte olan ikinci tahrirde hizmeti görüldüğü için kendisine bölgede timar verilenler arasındadır (bu tahrir 1569'da tamamlanmıştır).[23]

Bölgenin İslâmlaşmasında belki de en tesirli olanlar muhtelif tarikatlara mensup derviş gruplarıdır. Tımışvar'daki tasavvufî hayat ile alakalı tarihî kayıtlar, bölgede umumiyetle Halvetî tarikatı ile onun bir kolu olan Uşşâkîliğin ve bunların yanı sıra Bektaşîliğin faaliyette olduğunu göstermektedir. Bu zümrelerin bölgedeki varlıkları şehrin fethedildiği döneme kadar geriye gitmektedir. Bunların başında Tımışvarlı Veli Dede (ö. 1586) gelmektedir. Kaynaklara göre gençlik yıllarında nefer olarak orduya yazılan ve odabaşı olarak Tımışvar'ın fethinde bulunan Veli Dede, dönemin tanınmış şeyhlerinden Dimitrofçalı Muslihuddin Efendi tarafından bölge halkının irşad edilmesi için vazifelendirilmiş, zamanla Tımışvar'da yanına bir hayli mürid toplamış ve birçok gayrimüslimin ihtida etmesine vesile olmuştur. Orada doğmadığı hâlde bölgedeki faaliyetleri sebebiyle kaynaklarda Tımışvarlı nisbesi ile anılmış olması dikkate değerdir. Yine Muslihuddin Efendi'nin halifelerinden olan Tımışvarlı Mustafa Dede (ö. 1620) de fethin ilk dönemlerinde bölgede bulunan dervişlerdendir. Bu kimselerin Tımışvar'daki faaliyetlerinden bahseden menkıbeler bugüne ulaşmış durumdadır.[24] Müteakip dönemlerde de dervişlerin ve kurdukları tekkelerin de tesiriyle bölgede oldukça canlı bir dinî ve manevî hayat teşekkül edecektir. Tımışvarlı müelliflerin eserlerinde de şehirde vaaz veren, seferler sırasında askerleri cesaretlendiren ve idareciler nezdinde etkili olan pek çok âlim, şeyh, müftü ve vaizden

22 BOA, KK.d., 213, s. 13. Bu müstesna kayıttan beni haberdar eden değerli meslekdaşım İsmail E. Pamuk'a müteşekkirim.

23 BOA, DFE.RZ.d., 25, s. 668/3.

24 Kâtip Hacı Ali Efendi, *Tuhfetü'l-Mücâhidîn ve Behcetü'z-Zâkirin – Sufi ve Ulema Biyografileri*, haz. İsmet İpek, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2024), II, s. 1941-1944 (İlgili menkıbeler büyük ölçüde Münîrî-i Belgradî'nin *Silsiletü'l-Mukarrebîn ve Menâkıbu'l-Muttakîn* adlı eserine dayanmaktadır. Ancak Münîrî'nin metninin yayımlanan hâli problemli olup bu sebeple İ. İpek'in neşrine müracaat edilmiştir).

bahsedildiği, bu kimselerle alakalı birçok menkıbenin halk arasında dolaştığı dikkat çekmektedir. Bu menkıbelerin ciddi bir kısmı bölgede hayli etkili olan, 1696'da Tımışvar'ı ziyaret eden II. Mustafa'nın da yakın alaka gösterdiği Selim Dede (ö. 1713) adlı bir şeyh ile alakalıdır.[25]

Tımışvar'da İmar Faaliyetleri ve Şehir Hayatı

Osmanlı Macaristanı'nın sair kesimlerinde olduğu gibi Tımışvar'da da Türk yerleşiminin büyük ölçüde şehir etrafında olduğu ve kırsal kesime pek yayılmadığı söylenebilir. Nitekim tahrir ve timar tevcih kayıtları eyâletin taşrasındaki pek az köyün Türkçe isim taşıdığını göstermektedir.[26] Şehrin yeni fatihleri daha ziyade Tımışvar Kalesi'ne ve kale civarına yerleşmiş gözükmektedirler. Bu tespiti doğrulayacak şekilde, Tımışvar Kalesi'nin kapılarının Türkçe isimler taşıdığı ve kale içinde de mahallelerin teşekkül ettiği dikkat çekmektedir. Kale kapılarının adları Azeb, Garb (Vam), Horos ve Su (Yalı) olup kale içinde de kapılar ile aynı adları taşıyan dört mahalle bulunmaktaydı.[27] Kale dışındaki mahalleler arasında ise – bazıları ilk yerleşenlerin ve eyâletin idarecilerinin isimleriyle alakalı gibi görünen – Cimcime, Memi Ağa, Hızır Ağa, Kasım Paşa ve Mustafa Paşa gibi mahalleler vardı.

Bazı Müslüman mahallelerinin dervişlerin tesiri ve şehir halkının mensup olduğu dinî görüşe göre gruplaşmaları ile teşekkül ettiği de iddia edilmiştir.[28] Kale dışındaki on yedi mahalleden ikisinin

25 Bu menkıbelerden bazıları için bk. Mühürdâr Ali Efendi, *Vak'anâme-i Ca'fer Paşa – Koca Cafer Paşa'nın Serhad Yılları (1688-1697)*, haz. Abdulhadi Uysal, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2021), s. 112, 134-135, 295-297; Ahmet Yurdagül, *Bartınlı İbrahim Hamdi Efendi'nin Atlas'ında Rumeli*, (Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi, 2019, s. 13-14, 94-97. Şehirdeki tekke ve zaviyeler hakkında bk. Mehmet Emin Yılmaz, *Gül Baba ve Osmanlı Macaristan'ında Mânevî Mirâs*, (Ankara: TİKA, 2023), s. 475-478.

26 Mesela "Ali Pınarı" adlı bir köy kayıtlarda rastlanabilen Türkçe isimli köylerdendir. Bk. BOA, DFE.RZ.d., 82, s. 550. Bu köy, P. Fodor'un "Alibunar" şeklinde zikrettiği ve bir "menzil" olduğunu kaydettiği köy ile aynı olmalıdır. Bk. Fodor, "Das Wilajet von Temeschwar zur Zeit der osmanischen Eroberung", *Südost-Forschungen*, 55 (1996), s. 41.

27 *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, V, s. 204-205. İbrahim Hamdi Efendi dış kaledeki farklı kapıları da zikretmektedir: Yurdagül, *Bartınlı İbrahim Hamdi Efendi'nin Atlas'ında Rumeli*, s. 274-275.

28 Mihai Maxim, "Osmanlı Döneminde Tarihî Romanya'da İslâm", *Balkanlarda İslâm – Miadı Dolmayan Umut*, ed. M. S. Kafkasyalı, (Ankara: TİKA, 2016), s. 221.

gayrimüslim mahallesi olduğu tespit edilmiş olup 1663 başlarında şehri gezen Heinrich Ottendorf da şehir merkezinin neredeyse tamamen Müslümanlardan müteşekkil olduğunu ifade etmiştir.[29] Bu münasebetle, gayrimüslimler ile olan ilişkilere de kısaca temas etmek gerekir. Şehirde mukim olan Macarlar ve Sırplardan başka, farklı dönemlerde –muhtemelen birçoğu ticaret için gelmiş olan– Rum, Ermeni ve Yahudilerin mevcudiyeti de bilinmektedir.[30] Tımışvar'ın bugüne ulaşan tek şeriyye sicili üzerine yapılan bir incelemede Müslüman ve gayrimüslimlere ait ortak davaların çok az olması sebebiyle iki toplum arasındaki sosyal ilişkilerin çok dar bir boyutta olduğu iddia edilmiştir[31] ancak serhaddin kendisine mahsus karma yapısı ve Tımışvarlı müelliflerin eserlerinde Türklerin Macarca ve sair bölge dillerini bilip konuştuklarına dair nakilleri düşünüldüğünde taraflar arasında daha sıkı münasebetlerin olmasının lâzım geldiği de anlaşılır. Osmanlı idaresinin gayrimüslimlere yaklaşımına bakıldığında ise genel olarak imparatorluğun diğer kesimlerinde olduğu gibi ekonomik menfaatler korunduğu müddetçe bu gruplara müdahale edilmediği görülmektedir. Ancak bölgedeki Ortodoks Sırpların ve Protestanların Osmanlılar ile işbirliği hâlinde daha rahat yaşadıkları ve desteklendikleri, Habsburglar ile bağlantılı olan Katoliklerin ise bilhassa XVI. yüzyıl sonlarında nispeten takibat altında oldukları, bunların kiliselerinin camiye çevrildiği[32] ve Papalığa gönderdikleri şikâyet mektuplarına inanmak gerekirse baskı altında tutuldukları dikkat çekmektedir. Buna mukabil, Papalık ise Katolikliği yeniden canlandırmak ve reformcuların gücünü kırmak için Tımışvar'a misyonerler ve rahipler göndermiştir. Zaman zaman Katoliklerin Osmanlı

29 Tespit edilebilen mahallelerin listesi ve Ottendorf'un beyanı için bk. Ömer Bıyık, "1652-53 Tarihli Şer'iye Sicili'ne Göre Temeşvar", *Karadeniz Araştırmaları*, 45 (2015), s. 244.

30 Oprisch, "Die Städtebauliche Entwicklung der Festungsstadt Temeswar", s. 146.

31 Ömer Bıyık, "1652-53 Tarihli Şer'iye Sicili'ne Göre Temeşvar", s. 238.

32 Mesela Tımışvarlı Osman Ağa'nın "*Siged Mahallesi'nde vâki' sâbıkā Yezuvit kilisesinden bozma câmi'-i şerîf*" şeklinde zikrederek haziresinde aile ferdlerinin medfun olduğunu belirttiği, İbrahim Hamdi Efendi'nin ise "*Seged [Siged] Câmi'i kiliseden dönme bir latîf câmi' idi*" diye bahsettiği eski Cizvit kilisesi bunlardan birisi olmalıdır. Bk. Richard F. Kreutel, *Die Autobiographie des Dolmetschers 'Osmān Ağa aus Temeschwar – Der Text des Londoner Autographen in normalisierter Rechtschreibung*, (London: Stephen Austin and Sons Ltd., 1980), s. 1; Yurdagül, *Bartınlı İbrahim Hamdi Efendi'nin Atlas'ında Rumeli*, s. 280.

idarecilerine rüşvet vererek Tımışvar'daki kiliselerini korudukları da iddia edilmiştir. Osmanlı idaresi bu gruplar arasında bir denge siyaseti takip ederek bu dinî çeşitliliği yönetmeye gayret etmiştir.[33]

Fethin hemen ardından Tımışvar'ın bir Türk-İslâm şehrine dönüşmeye başladığı müşahede edilmektedir. Şehirde kiliseden camiye tahvil edilen yapılar olduğu gibi yeni yapılan birçok caminin ve dinî müessesenin varlığı da bilinmektedir.[34] Fethi takip eden yıllarda hamam vb. yapıların İstanbul'dan alınan izin ile inşa edilmeye başlandığı da arşiv kayıtlarından takip edilebilmektedir.[35] Tımışvar'ın umumi görünüşü hakkındaki en ayrıntılı bilgileri şüphesiz 1660 yılında, yani fetihten yaklaşık bir asır sonra şehri gören Evliya Çelebi (ö. 1685?) vermektedir. Evliya, kale içinde tek katlı ve iki katlı evlerin bulunduğundan, evlerin hemen tamamının ahşap olduğundan bahsetmiş ve bunları "*bâğsız ve bâğçesiz daracık havlısız hâneler*" olarak tavsif etmiştir.[36] Kale içindeki evlerin böyle olmasına mukabil, kale dışındaki evlerin hâliyle daha geniş olup sofasının, ahırının ve bahçesinin bulunduğu bölgenin 1650'li yıllara ait şeriyye sicilindeki bazı tariflerden anlaşılabilmektedir.[37] Evliya Çelebi de şehrin varoş (kale önü) kesimindeki bu evlerin genişliklerinden bahsederken bunların iki kapılı olduğunu, kapıların birisinden atlıların ve arabaların, diğerinden ise yayaların girdiğini bildirmektedir. Seyyah, kale içindeki sokakların ise tahta döşeli olduğunu belirtir. Ayrıca dört tekke, yedi sıbyan mektebi, üç han, dört hamam, dört yüz dükkan ve işlek bir çarşıdan bahseder fakat bezzâzistân, medrese, dârülhadis ve dârülkurrâ bulunmadığını da ifade eder.[38] İbrahim Hamdi Efendi'nin kale içinde, Sultan Süleyman Camii'nin bitişiğindeki bir medreseden

33 Konu hakkında şu önemli çalışmaya bk. Adrian Magina, "Creştini şi Otomani în Timişoara Secolului Al XVI-Lea", *Revista Istorică*, XXXIV (2023), s. 143-155.

34 Tımışvar'daki camiler şu çalışmada etraflıca incelenmiştir: Adriana Gaşpar, "Places of Worship from the Ottoman Period in Timişoara, Romania", *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 74 (2023), s. 149-174. Ayrıca Tımışvar şeriyye sicilinden hareketle şehirdeki dinî yapıların listesi için bk. Bıyık, "1652-53 Tarihli Şer'iye Sicili'ne Göre Temeşvar", s. 245.

35 "*Mustafa Beğ mektûb gönderüp Tımışvar'un hammâma ihtiyâcı olduğın arz itmeğin hammâm binâ itmek içün icâzet buyuruldı.*" KK.d., 216, s. 105 (4 Rebiülahir 965 / 24 Ocak 1558).

36 *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, V, s. 205.

37 Bıyık, "1652-53 Tarihli Şer'iye Sicili'ne Göre Temeşvar", s. 241.

38 *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, V, s. 205-206. İbrahim Hamdi ise üç hamamdan söz eder:

bahsetmesi[39] ise bu medresenin Evliya'nın ziyaretinden sonraki bir tarihte faaliyete geçtiğini düşündürmektedir.

Evliya Çelebi'nin Tımışvarlılar ile ilgili müşahedelerine gelince, halkın su ihtiyacını Tımış Nehri'nden karşıladığını, bu sebeple kale içinde hiç çeşme bulunmadığını kaydeder. Ahalinin daha ziyade "serhadli"lere mahsus çuka giydiğini, çakşırlarının dizlerinin sahtiyân kaplı olup başlarında yeşil çuka kalpaklar ve ayaklarında ise kubâdî pabuçlar olduğunu zikretmektedir.[40] Tımışvarlı Mühürdâr Ali de hatıralarında bölge halkının giyim-kuşamından bahsederken *"serhadlünün sîm düğmelü ve kopçalu a'lâ melbûsâtı"*ndan söz etmiş ve *"serhadlünün sıkma çakşırı cenbinde yan cebi olur, ekser çakıların bend-i şalvâr ile ol cebde hıfz ederler"* gibi ifadelerle çakılarını nereye koyduklarına varıncaya kadar ilginç ayrıntılar nakletmiştir.[41]

Evliya Çelebi Tımışvar'daki yeme-içme kültürü ile alakalı olarak şehirde beyaz yağlı çörek, ballı börek ve bunların yanı sıra lahana ve kabak dolmasının meşhur olduğunu, meşrubat olarak vişne suyu ile "bal suyu"nun tüketildiğini, şarap içmenin ise burada ziyadesiyle ayıp karşılandığını belirtmiştir.[42] Tımışvarlı Ali'nin de zeametine tâbi olan köylerden öşür olarak kendisine lahana geldiğinden bahsetmesine[43] bakılırsa bölgede lahana yetiştiriciliğinin yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca söylediği "Budin türküsü" ile ünlenen Tımışvarlı Aşık Hasan'ın 1700'lü yıllarda bostan ekmekle meşgul olduğu, yetiştirdiği karpuzların Belgrad ve Tımışvar ahalisi arasında "Hacı Hasan karpuzu" şeklinde meşhur olduğu da bölgenin yeme-içme kültürü ile alakalı kaynaklarda zikredilen ilginç bilgiler arasındadır.[44]

39 Yurdagül, *Bartınlı İbrahim Hamdi Efendi'nin Atlas'ında Rumeli*, s. 280.

40 *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, V, s. 206.

41 *Vak'anâme-i Ca'fer Paşa*, s. 100, 108.

42 *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, V, s. 206. Bu bağlamda, 1709 yılında kale çarşısında şarap içmesi sebebiyle "ıslâh-ı nefs" için kalebend cezasına çarptırılan bir vazifelinin ve karara itiraz ettikleri için görevden alınan üç kişinin durumu ve devamında gelişen hadiseler hakkında bk. Eyüp Kul, "Temeşvar Eyaleti'ne Nizam Verme Çalışmaları ve Temeşvar'ın Kaybı Öncesinde Yapılan Faaliyetler (1700-1715)", History Studies, 11/3 (2019), s. 1022.

43 *Vak'anâme-i Ca'fer Paşa*, s. 134.

44 Tımışvârî İbrahim Naimeddin Efendi, *Hadîkatü'ş-Şühedâi's-Serhad*, haz. Mehmet Karataş – Mehmet Ali Yaşar, (Ankara: TTK Yay., 2019), s. 121.

Seyahatnâme müellifi Tımışvar'ın erkeklerinin ve kadınlarının güzel oluşundan da bahsetmeden geçemez, fakat bunların "müeddeb" kimseler olduklarını vurgular.[45] Tımışvarlı müelliflerce kaleme alınan eserlerde de serhad bölgesindeki kadın-erkek ilişkilerinden ve evlilik ile alakalı geleneklerden de bahsedilen ilginç kayıtlar yer almaktadır. Buna göre, serhaddin her iki tarafında da gerek Osmanlıların ve gerek Almanların askerî zümreye mensup olanlarının evlatlarını umumiyetle mevkidaşlarının yahut bölgenin ileri gelenlerinin kızları ile evlendirdikleri anlaşılmaktadır. Mesela Tımışvarlı İbrahim Naimeddin halk arasında "beşik kertmesi" olarak bilinen usul ile "*gehvâreden nâmzed ve nişânlı*"sı olan Titel sancakbeyi Mustafa Paşa'nın kızı ile evlendirilmiştir. İbrahim Naimeddin'in "*hudûd-ı küffârda meşhûr bir palanka kapudanı[nın] kızını bir âhar kapudana*" verdiğinden bahsetmesi de buna benzerdir. Serhadde taraflar arasında düğün baskınları ve kız kaçırma hadiseleri de görülebilmektedir.[46] Geleneksel uygulamaların dışında sıra dışı örnekler de yok değildir. Mesela Tımışvarlı Ali eserinde 1650 yılında "*Tımışvar'da zuhûr eden şâ'ire bir avrat*"tan bahsetmiştir. İsmini zikretmediği bu hanımın âşık olduğu Uşşâkî şeyhi Ahmed Efendi'nin oğlu Ali Çelebi'ye aşk şiirleri yazdığını belirtmiş ve bunlara örnekler vermiştir.[47]

Tımışvarlı Mühürdâr Ali hatıralarında memleketinin Büyük Türk Savaşları döneminden önceki vaziyetini anlatırken şehirde dışarıdan gelen misafirleri ağırlayan çok sayıda varlıklı ailenin bulunduğunu belirtmekte ve bunların arasındaki dayanışma hâlinden şu şekilde bahsetmektedir:

"Tımışvar'da doksan beş kadar müsâfir kalınur hânedân sâhibi âdem var idi. Yetiştim, bilürüm; gece ve gündüz kapuları kapanmazdı, küşâde dururdı ve kapu kapamak ol asırlarda diyârımızda ziyâde ayb idi. Gerek hâne sâhibi evde olsun ve gerek yabânda olsun açık dururdı. Gelen müsâfir her kangısına murâd ederse hân gibi nüzûl ederlerdi. Hâne sâhibinin hizmetkârları atların alup ve gezdirüp ahora çekerlerdi ve gendülerin i'zâz u ikrâm ile odaya çıkarup yer

45 *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, V, s. 206.
46 *Hadîkatü'ş-Şühedâi's-Serhad*, s. 133-134, 175-177.
47 *Vak'anâme-i Ca'fer Paşa*, s. 134.

gösterirlerdi. Beş gün, on gün, dahı ziyâde, her ne kadar dururlardı ise yem ve yeyeceklerin görüp şöyle ki taşradan bir akçalık şey getürdüklerine râzî değiller idi."[48]

Savaş yıllarının sebep olduğu olumsuzluklara rağmen, Karlofça Antlaşması (1699) ile kalenin son defa kuşatıldığı 1716'ya kadar geçen sulh devresi Tımışvar'ın bir şehir olarak gelişimini müspet yönde etkilemiş olmalıdır. Tam da bu yıllarda şehirde yaşamış olan İbrahim Hamdi Efendi de Tımışvar'ı mamur, münbit ve çarşısı hareketli bir muhit olarak tasvir etmiştir.[49]

İlmî ve Kültürel Hayat

Tımışvar, Osmanlı idaresi altında bulunduğu dönemde çok dilli ve çok kültürlü bir serhad şehri olmasıyla ön plana çıkmıştır. Osmanlı idaresinin gelişi ve Türklerin yerleşmesi Tımışvar ve havalisinde yaklaşık bir buçuk yüz yıl boyunca Türkçe konuşan bir nüfus var olmuştur. Tımışvar'da 1602-1603 dolaylarında hazine defterdarı olduğu bilinen Cafer Iyânî Bey'in (ö. 1614'ten sonra?) tam da bu sırada yazdığı *Nûrnâme* adlı eserini Tımışvar'daki âlim ve fakih dostlarının Hz. Peygamber'in bazı vasıfları üzerine Türkçe bir eser yazması yönündeki teşvikleri sebebiyle kaleme aldığını ifade etmesi[50] o tarihe gelinceye kadar şehirde Türkçe okuyup yazan ve ilimle iştigal eden bir zümrenin teşekkül etmiş olduğunu açık şekilde ortaya koymaktadır. Tımışvar'da, en azından Osmanlı hâkimiyetinin son yıllarında, aralarında Peçuylu Pîrî Efendi (ö. yakl. 1714) gibi başka şehirlerden gelen ve "dersiâm" unvanını hâiz olanlar da dâhil olmak üzere çeşitli müderrislerin tedrisat faaliyetlerinde bulunduğu bilinmektedir. Bu meyanda, İbrahim Hamdi Efendi'nin Tımışvar'da geçen gençlik yıllarında hocası Eyyüb Efendi'den sarf ve nahiv ilimlerinin yanı sıra *Kadı Beyzâvî Tefsiri*'ni okuduğu gibi ayrıntıları kaydettiği de dikkat çekmektedir.[51]

48 *Vak'anâme-i Ca'fer Paşa*, s. 134.

49 Yurdagül, *Bartınlı İbrahim Hamdi Efendi'nin Atlas'ında Rumeli*, s. 93-94.

50 Turan Açık – Mücahit Kaçar, "Sultan I. Ahmed'e Sunulan *Nûr-ı Muhammedî* Konulu Bir Eser: Nûr-nâme", *Turkish Studies*, 8/1 (2013), s. 1743, 1748.

51 Yurdagül, *Bartınlı İbrahim Hamdi Efendi'nin Atlas'ında Rumeli*, s. 277.

Cristina Feneşan, eserinde "*Türkçe'nin Banatlı Rumenlerin konuşmalarında bugün bile hissedilen bir etki yarattığını biliyoruz*" şeklinde son derece dikkat çekici bir iddiada bulunmakta ancak bunu delillendirecek bir örnek vermemektedir.[52] Tımışvar Türkleri yerlerini yurtlarını terk ettikten yüzlerce yıl sonra, vaktiyle Türkçe'nin orada konuşulan ağzının telaffuz hususiyetlerinin tespit edilebilmesi yazılı kaynaklar üzerinden ve ancak bir dereceye kadar başarılabilir. Tımışvarlı müelliflerin kaleme aldıkları eserlerin büyük kısmının büyük bir talih eseri olarak müellif nüshası olarak bugüne ulaşmış olması ve bunların imlâsında yer yer bazı ağız hususiyetlerinin izlerine rastlanması bu bakımdan bazı çıkarımlar yapmaya imkân verir. Mevcut eserlerin tetkikinden hasıl olan netice, Tımışvarlıların Rumeli'nin bilinen Türkçe ağızlarını andıran bir surette konuştuklarını göstermekte ve bazı kelimeleri telaffuz şekilleri de Vidin Türkçesi ile büyük benzerlik arz etmektedir.[53]

Ayrıca Habsburg makamları ile yapılan muhaberâtta aracı olarak görev alan Türk ve gayrimüslim tercümanların Tımışvar eyâlet dîvânında istihdam edildiği bilinmektedir. Gerek Osmanlı ve gerek Habsburg kaynakları Tımışvar'daki bazı Hristiyan tercümanların Habsburglar nâmına casusluk faaliyetinde bulundukları ve bu durumun Osmanlılar için bir zafiyet oluşturduğu hususunda müttefiktirler.[54] Tercümanların eyâletin idarî işlerinin yürütülmesinde kritik roller üstlendikleri bilinmektedir. Mesela Tımışvar eyâletinin dîvân tercümanı Osman Ağa'nın anlattığına göre, 1707 yılında bir grup Osmanlı tüccarının bazı problemlerinin halledilebilmesi için Tımışvar valisi Karayılanoğlu Ali Paşa'nın (1706-1708) Osman Ağa'yı mübaşir olarak Kecskemét şehrine göndermesini istemeleri üzerine Ali Paşa'nın "*Tercümân bize her sâ'at lâzımdır*" diyerek Osman Ağa'yı göndermeye yanaşmaması bu bakımdan dikkat çekicidir.[55]

52 Feneşan, *Cultura Otomană a Vilayetului Timişoara (1552-1716)*, s. 179.

53 *Vak'anâme-i Ca'fer Paşa*, s. 66-68 ("Türkçenin Rumeli Ağzıyla Alakalı Olması Muhtemel Bazı İmlâ Hususiyetleri" altbaşlığına bk.).

54 *Vak'anâme-i Ca'fer Paşa*, s. 121, 3. dipnot.

55 Tımışvarlı Osman Ağa, [*Paşalar ve Generaller Arasında*], Österreichische Nationalbibliothek, Cod. Mixt., nr. 657, vr. 7a.

Tımışvarlı müellifler tarafından kaleme alınan eserler Budin ve Belgrad gibi Osmanlı-Habsburg serhaddinin daha önemli merkezlerinde üretilen yazılı malzemeden daha az değildir. Tımışvarlı Ali şehirdeki meşhur birçok hattatın adını vermekte, ancak müzehhip bulunmadığından bahisle kendisinin kabiliyeti ölçüsünde tezhip ile de uğraştığını ifade etmektedir.[56] Yazma eser kütüphanelerindeki bazı eserlerin ferâğ kayıtlarında müstensih olarak isimleri geçen Tımışvarlı kalem ehli[57] haricinde, eser sahibi birçok Tımışvarlı bulunmaktadır. Bu kimseler eserlerini umumiyetle şehrin düşüşünün ardından kaleme almışlardır. Eserlerinde memleketlerini hasretle andıkları ve bu vesileyle hatıralarını ölümsüzleştirmeye çalıştıkları dikkat çekmektedir. Bunların başında, esaret hatıralarını anlattığı otobiyografik mahiyetteki eseri hoş üslubu ve ilginç muhtevası sebebiyle aynı zamanda Türk edebiyatının da en dikkat çekici numuneleri arasında olan ve Batı dillerine çevrilmiş olması sebebiyle dünya ilim camiasında da büyük şöhret kazanan Tımışvarlı Osman Ağa (ö. 1738) gelmektedir.[58] 1680'li ve 1690'lı yıllarda Tımışvar valisi olan Koca Cafer Paşa'nın (ö. 1697) mühürdârı Tımışvarlı Ali'nin (ö. 1722'den sonra) *Vak'anâme*'si de şehrin tarihi hakkında başka kaynaklarda bulunamayacak türden önemli bilgileri ihtiva etmektedir. Yukarıda da bahsi geçtiği gibi 1650'li yıllarda Tımışvar'da yaşayan ve Türkçe aşk şiirleri yazan "*şâ'ire bir avrat*"ın dahi varlığı bilinmektedir.[59] Tımışvarlı İbrahim Naîmeddin Efendi'nin (ö. 1768'den sonra) de memleketi hakkındaki hatıralarını naklettiği tarihî ve edebî eserleri bulunmaktadır.[60] Kendisi Tımışvar'ın Osmanlı hâkimiyetindeki son yıllarında burada

56 *Vak'anâme-i Ca'fer Paşa*, s. 21-22.

57 Mesela bk. Fehmi Edhem Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu*, İstanbul, 1961, I, s. 497; II, s. 100; Kastamonu Yazma Eserler Ktp., nr. 1325, vr. 238a; Ankara Milli Ktp., nr. 06 Mil Yz A 445.

58 Hayatı ve eserleri hakkında bk. Ömer Gezer, "Temeşvarlı Osman Ağa – Esir, Tercüman ve Yazar", *Türkbilig*, 35 (2018), s. 73-88.

59 *Vak'anâme-i Ca'fer Paşa*, s. 134.

60 Tımışvârî İbrahim Naimeddin Efendi, *Hadîkatü'ş-Şühedâi's-Serhad*, haz. Mehmet Karataş – Mehmet Ali Yaşar, (Ankara: TTK Yay., 2019). (Bu çalışmanın çok sayıda okuma hatası ile mâlûl olduğu görülmektedir. British Library'nin kataloğunda "Oriental Manuscripts" kısmında 6691 katalog numarası ile kayıtlı yazmanın bu eserin müellif nüshası olduğu belirtilmiş ise de neşirde bundan hiç söz edilmemiştir. Eserin ilmî usul ve esaslara riayet edilerek yeni bir neşrinin yapılması gerekmektedir).

doğması, gençliğini burada idrak etmesi, şehrin kaybıyla neticelenen kuşatmada bulunması ve eserlerini XVIII. yüzyılın sonlarına doğru telif etmesi sebebiyle bu şehirde yetişmiş okur-yazar kimselerin son temsilcisidir. Çocukluğunu ve gençliğini Tımışvar'da geçiren ve serhad bölgesi hakkında değerli bilgiler veren Bartınlı İbrahim Hamdi Efendi'nin (ö. 1750'den sonra) *Atlas* isimli coğrafya kitabı da dikkate değerdir. Ayrıca farklı türde eserler tertip edenler de bulunmaktadır. Bunlardan Tımışvarlı Bahri Efendi XVII. yüzyılda derlediği bir letayif kitabında Tımışvar'da ve serhaddin sair bölgelerinde görüp işittiği ilginç hikâyelere yer vermiştir.[61] Bütün bu eserler şehrin Osmanlı dönemindeki kültürel ve folklorik hayatı hakkında ilk elden bilgiler veren ve yüzyıllar ötesinden gelen tarihî kayıtlar olarak bugüne ulaşmış durumdadır.

Sonun Başlangıcı: Büyük Türk Savaşları Dönemi (1683-1699)

Tımışvar, On Beş Yıl Savaşları sırasında, 1596 ve 1597 yıllarında atlattığı iki kuşatmadan[62] sonra Osmanlıların serhad boylarına yakın bir eyâleti olarak XVII. yüzyıl sonlarına kadar nispeten istikrarlı bir bölge olma hâlini korumuştur. Ömrünün yaklaşık yirmi yılını burada geçiren İbrahim Hamdi Efendi'nin "*Devlet-i Osmaniyye'nin Mısır'a mu'âdil belki andan münbit bir memleketi ancak Tımışvar Eyâleti'dir*"[63] şeklinde mübalağa ettiği kadar olmasa da eyâletin ciddi bir kapasitesinin olduğu açıktır. XVII. yüzyılın ilk yarısına kadar ekonomisi büyük ölçüde merkezî hazinenin desteğine bağlı olan Tımışvar bu dönemden sonra eyâletin muazzam maden, vergi vs. potansiyeli sayesinde gelir elde etme ve vergi tahsili noktasında önemli merhaleler kat etmiş,[64] eyâletten hasıl olan gelirin bir kısmı uzunca bir müddet Mekke ve Medine'ye gönderilen "surre" altınları için kullanılmıştır.[65] Yukarıda

61 Mesela: Tımışvarlı Bahri Efendi, *Kitâb-ı Letâif*, Milli Ktp., nr. Yz A 1701/2, vr. 92b-93a.

62 Yusuf Herper, "Uzun Savaşlar Döneminden Bir Kesit: Erdel'in Temeşvar'ı Geri Alma Teşebbüsleri (1596-97)", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 15 (2021), s. 429-450.

63 Yurdagül, *Bartınlı İbrahim Hamdi Efendi'nin Atlas'ında Rumeli*, s. 282.

64 Fodor, "Das Wilajet von Temeschwar", s. 31-34.

65 Mihai Maxim, "Yeni Osmanlı Belgelerine Göre XVII. Yüzyılda Temeşvar Eyaletinden Mekke ve Medine'ye Gönderilen Surre Altını", *XIV. Türk Tarih Kongresi – Kongreye Sunulan Bildiriler*, (Ankara: TTK, 2005), II, s. 1049-1056. Bu yazının Romanyalı müellifi XVII. yüzyılın ikinci yarısında, 29 mâlî yıl içinde toplam 87.000 altın tutarında bir

da üzerinde durulduğu gibi Evliya Çelebi ve Ottendorf'un Tımışvar şehir merkezi hakkındaki müspet müşahedeleri de bu dönemlere rastlamaktadır.

Bununla birlikte, Tımışvar Osmanlı-Habsburg serhaddine olan yakınlığı sebebiyle öteden beri askerî çatışmaların ve reayanın yerinden yurdundan olması gibi durumların eksik olmadığı bir bölge idi. Mesela 1650'li yıllarda eyâlete tâbi Göle sancağında bulunan yirmi altı gayrimüslim köyünün ahalisinin "dârülharbe firâr etmiş" olmaları ve bunların cizyelerinin geride kalanlara yüklenmesinin aynı şekilde onların da yerlerini terk ederek nüfusun eksilmesine sebep olacağı yönündeki endişeler[66] büyük savaştan önce de bölgenin bir dereceye kadar istikrarsız bir durumda olduğuna işaret etmektedir. Ancak Tımışvar'ın ve Tımışvarlıların geleceğini tayin eden asıl hadiseler 1683'teki Viyana Muhasarası'nı müteakiben vuku bulmuş, Tımışvarlı Osman Ağa'nın tabiriyle *"ortalık karışup"*[67] 1686'da Budin'in de Osmanlı idaresinden çıkması ile Habsburglar Tuna'nın kuzeyinde geniş bir sahayı kontrol altına almışlar ve bunun neticesinde Tımışvar gibi "cepheye nispeten uzak, kuşaklar boyunca askerî tehdit görmemiş bölgeler" de doğrudan savaşın etkilerine açık hâle gelmiştir.[68]

Büyük Türk Savaşları dönemi 1699 yılına kadar devam etmiş olup Tımışvarlılar için bir dönüm noktası olduğu gibi aynı zamanda da sonun başlangıcını teşkil etti. Büyük muharebeler, kale muhasaraları, zaman zaman kıtlık ve kimileri için de esaret ile geçen uzun harp yılları, Tımışvar dâhil bütün Osmanlı Avrupası'nı derinden etkiledi. Viyana'daki mağlubiyeti takip eden seneler Osmanlıların daha önceden tehdit altında olmayan topraklarını da savaş ortamına çekmiş ve bu meyanda Tımışvar Kalesi de 1688-1690 yılları arasında ve 1696'da Habsburg kuvvetlerinin hedeflerinden biri olmuştur. Tımışvar

meblağın Mekke ve Medine'ye gönderilmek üzere Tımışvar'dan "çıkıp kaybolduğuna" hayıflanmış ve bu para ile başka neler yapılabileceğine dair hayallerini sıralamıştır (s. 1052).

66 Tımışvar Şer'iyye Sicili, s. 125. 1652-53 yıllarına ait kayıtları ihtiva eden ve Tımışvar'ın günümüze intikal edebilen yegâne sicili olan bu defter bugün Saraybosna'da bulunmakta olup defterin İSAM Kütüphanesi'nde dijital kopyası mevcuttur.

67 *Die Autobiographie des Dolmetschers 'Osmān Aġa aus Temeschwar*, s. 2.

68 Gezer, "Temeşvarlı Osman Ağa - Esir, Tercüman ve Yazar", s. 75.

1688-1690 yılları arasında iki buçuk seneye yakın bir süre boyunca İstanbul'la ve mücavir bölgelerle irtibatı neredeyse tamamen kopmuş ve kuşatılmış bir vaziyette Habsburg kuvvetlerine direnmeye çalışmıştır. 1690 sonbaharında sadrazam Köprülüzâde Fâzıl Mustafa Paşa'nın Niş, Belgrad ve Semendire'yi geri alması ile Habsburgların Tımışvar kuşatmasının kırılmasına kadar geçen bu zaman zarfında yaşanan hadiseler Tımışvarlı Mühürdâr Ali'nin eserinde son derece canlı bir şekilde tasvir edilmiştir. Mühürdâr, kıtlık sebebiyle "yeşil ot" yemek durumunda kalan halkın perişan bir hâle düştüğünü, zaman zaman kadınların küçük çocuklarıyla birlikte çatışmaların ortasında kaldıklarını, bütün gıda ve mal fiyatlarının aşırı derecede yükseldiğini, halkın yiyecek bulmak ümidiyle çete akınına çıkan askerlere katılmaya dahi teşebbüs ettiklerini, şehirde neredeyse hiç at kalmadığını ve bölgedeki kıtlığın kurtların şehre inip insanlara zarar vermesine sebep olduğunu nakletmiştir.[69] Bu şartların bir gereği olarak bu dönemde merkezden Tımışvar paşalarına gönderilen fermanlarda ahaliden evi olmayanlara ev yapımında yardım edilmesinin emredildiği de görülmektedir.[70]

Son derece elverişsiz şartlar altında üstün düşman kuvvetlerinin kuşatmasına maruz kalıp da yardım alamayan Tımışvar'ın idarecilerinin, askerlerinin ve burada yaşayan insanların tâbi oldukları devlete ve devlet adamlarına karşı ister istemez kırgınlık hisleriyle doldukları dikkat çekmektedir. Mesela Tımışvar 1690 yılındaki muhasara esnasında kale muhafızı Koca Cafer Paşa da İstanbul'daki devlet adamlarını kastederek teessüfle *"Anların bize söyleyecek sözleri kalmadı ve itâb u ikâb edecek yüzleri dahı yok!"* demiştir.[71] 1696'da tekrar kuşatılan Tımışvar bizzat Sultan II. Mustafa'nın da bulunduğu Osmanlı ordusunun gelişi ile kurtulabilmiştir. 31 Ağustos 1696'da Tımışvar Kalesi'ni ziyaret eden padişah Cafer Paşa'yı tekrar kale muhafızı olarak tayin ettiğini bildirmiş, böyle bir tayini beklemeyen Cafer Paşa yıllarca "kedi-köpek yiyerek" imkânsızlıklar içinde kaleyi muhafaza ettiğinden yakınarak ve artık "sırasını savdığından" dem vurarak bu

69 Ayrıntılı anlatım için bk. *Vak'anâme-i Ca'fer Paşa*, s. 95-97.

70 BOA, Bâb-ı Âsafî, Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri, Mühimme Defterleri (A.DVNSMHM.d.), 108, hk. 1720.

71 *Vak'anâme-i Ca'fer Paşa*, s. 132.

emrivakiyi kabule yanaşmayıp adeta padişahla tartışırcasına kinâyeli bir üslupla konuşmuştur.[72] Bundan başka, Tımışvar'da bulunduğu sırada padişahın aklına meşhur "Budin türküsü" gelerek "*Budin türküsünün kâili Tımışvarî Âşık Gazi Hasan kimdir? Acaba sağ mıdır? Bunda mıdır?*" diye sorması üzerine Tımışvarlı Âşık Hasan'ın ordugâhda olduğu bildirilmiş ve çağrılarak padişahın huzurunda Budin, Belgrad ve Tımışvar türkülerini söylemiştir. Âşık Hasan Tımışvar türküsünün en can alıcı kısmı olan "*Ne çeker kulların serhad elinde / Bilmez hünkârım görülmeyince*" mısralarını padişahın yüzüne karşı söyleyince padişah müteessir olarak "*Gerçek bilinmez imiş*" demiştir.[73] Muasır kaynaklarda geçen bu nakiller şehirdeki idarecilerin, askerlerin ve ahalinin içinde bulundukları ruh hâlini gözler önüne sermektedir. Bu noktada, şu ilginç ayrıntıya da yer verilebilir: Muhtemelen 1690 yılının Ekim ayı başlarında bir gün Tımışvar Kalesi'nde bir odada Leva Kalesi'ne mektup yazmak için divit ve kâğıt hazırladığı sırada dışarıdan gelen bağırış-çağırış seslerini duyan Mühürdâr Ali "*Düşman mı basup kal'aya girdi?*" diye endişeyle dışarı çıkınca Köprülüzâde tarafından gönderilen bir birliğin getirdiği fetih haberlerini alır. Kale muhafızı Cafer Paşa'nın iki buçuk yıl süren kuşatmanın ardından ordugâhtan müjdeli haberler getiren Osmanlı birliklerine –o tarihte neredeyse bir yıldır sadaret makamında olan Köprülüzâde Mustafa Paşa'nın sadrazam olduğundan haberdar olmayarak– "*Ya şimdi vezîr-i a'zam kimdir?*" diye sorması Tımışvar'ın dış dünya ile ve hususiyle de Osmanlı merkezi ile olan kopukluğunun çarpıcı bir tezahürüdür.[74]

1680'li ve 1690'lı yıllardaki savaş ortamını bizzat yaşayan Tımışvarlıların devlet ricali hakkındaki görüşleri bu yönde iken, o döneme yetişememiş olanların kanaatlerinin biraz daha farklı olduğu dikkat çekmektedir. Mesela Tımışvarlı İbrahim Naimeddin Efendi de eserinde Viyana Kuşatması'na yer ayırmıştır. Serhad kültürü içinde

72 *Vak'anâme-i Ca'fer Paşa*, s. 25, 274-275.

73 *Hadîkatü'ş-Şühedâi's-Serhad*, s. 121. İbrahim Naimeddin, Âşık Hasan'ın bazı türkülerine eserinde yer vermiştir. Ayrıca bu türküleri derleyen bir çalışma için bk. Lütfi Erçin, *Serhat Türkülerinden Duyuşlar*, (İstanbul: Hamle Matbaası), 1961.

74 *Vak'anâme-i Ca'fer Paşa*, s. 145-146. Mühürdâr eserinin başka bir yerinde de bu duruma işaret eder: "Tımışvar (...) düşman içinde kameri hâle ihâta eder gibi kalup asker-i İslâm ve pâdişâhımız ne mahalde ve vezîr-i a'zam kimdir ve ne iştedir aslâ habîr ü âgâhımız olmayup..." (s. 95).

yetişmiş olması dolayısıyla anlatımında sözlü rivayetlerden de faydalanmıştır. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın ismini anmaya bile tenezzül etmeyen ve ondan yalnızca "maktûl" şeklinde bahseden Mühürdâr Ali'nin[75] ve onu felâketin müsebbibi olarak gören Osman Ağa'nın[76] aksine paşadan oldukça saygılı bir dille söz eder. Bu sefer için toplanan ordunun ve mühimmatın önceki devirlere kıyasla görülmemiş derecelerde olduğunu anlatır. Viyana önlerinde bırakılan birçok kıymetli eşyanın ve büyük miktardaki mühimmatın ittifak ordularının eline geçmiş olmasından dolayı bozgunun büyüklüğünün de farkındadır. Yine de, Habsburgların zaviyesinden naklettiği bir rivayette Merzifonlu'nun Osmanlı Devleti'ne daha önce gelmiş bütün sadrazamlardan daha çok hizmet ettiği ve Viyana'yı kuşatmış olmasının büyük bir başarı olduğunu anlatır. Tımışvarlı müellif, Almanların ağzından Kara Mustafa Paşa için *"az kalmıştı kim üç bin yıllık Devlet-i Çasariye'yi münkariz edeydi"* demekten de kendini alamamıştır.[77]

İki Savaş Arası Dönemde Tımışvar Ahalisinin Durumu

Büyük Türk Savaşları'nı ve Osmanlı-Habsburg imparatorlukları arasındaki savaş hâlini sona erdiren Karlofça Antlaşması 26 Ocak 1699'da imzalanmış, antlaşmaya göre Osmanlılar Tımışvar hariç olmak üzere Macaristan'dan çekilmişlerdir. Esasen Tımışvar eyâletinin bir kısım sancakları da Habsburg işgaline uğramış ise de Osmanlı temsilcileri barış görüşmeleri sırasında Tımışvar halkının günlük ihtiyaçlarını ileri sürerek ve son derece yaratıcı argümanlar serdederek bazı kazanımlar elde etmişlerdir. Osmanlı temsilcileri Tımışvar ahalisinin nehir ve suları kullanma hakkından mahrum edilmemesi için *"Su içmesünler mi?"* diye retorik bir sual ortaya atmış, Habsburg tarafı ise *"Yok, insanı ve hayvanâtı sudan men' etmeziz"* demek durumunda kalmıştır. Bunun üzerine Osmanlılar *"Ya sular kurbunda olup balık yemesünler mi?"* demiş, Habsburg temsilcilerinin yine rıza göstermesi üzerine bu defa *"Ya ekmeksiz balık mı yenür? Elbette sınur kurbunda*

75 *Vak'anâme-i Ca'fer Paşa*, s. 110, 134.

76 *Paşalar ve Generaller Arasında*, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. Mixt., nr. 657, vr. 22b.

77 *Hadîkatü'ş-Şühedâi's-Serhad*, s. 50, 52.

değirmenlerde olur..." diyerek değirmenler ve nehir limanları üzerinde iddialar geliştirmişlerdir.[78]

Karlofça Muahedesi ile başlayan ve 1716-1718 Osmanlı-Habsburg Harbi'ne kadar devam edecek olan yaklaşık on yedi yıllık sulh devresinin ilk senelerine ait bazı belgeler savaş yıllarında Tımışvar ahalisinin bir kısmının yerlerini terk ederek Tuna'nın güney kesimlerine kaçtıklarını ve savaş sona erince tekrar yurtlarına dönmeye çalıştıklarını ortaya koymaktadır. 1701 baharında ahaliden bu gibi bazı kimselerin geri dönmek istedikleri vakit kendilerine engel çıkarılmamasına dair Belgrad muhafızına gönderilen bir emir bu gibi hususlara dair de bilgiler ihtiva etmekte ve memleketlerini terk eden Tımışvar ahalisinin gittikleri yerlerde perişan bir hâlde yaşamak mecburiyetinde kaldıklarına dikkat çekmektedir.[79]

Bu döneme ait bazı arşiv vesikalarında "devletin en mühim işi"[80] şeklinde klişe ifadelerle tavsif edilen Tımışvar ahalisinin himaye edilmesi için Belgrad ve havalisine sığınmış olanlardan vergi talep edilmemesine dair emirler verilmiştir.[81] Bazı çalışmalarda bu gibi tedbirlerin netice verdiği ve 1703 yılında, Rami Mehmed Paşa'nın sadareti döneminde Vidin ve Tımışvar'daki mîrî emlâkın vergi düzeninde düzenlemeler yapılarak azalan nüfusun yeniden artmasının sağlandığı ve bölgeden göçmüş olan 8.000 kişinin yeniden eski topraklarına döndüğü kaydedilmiştir.[82] Savaş sonrasında bölgenin toparlanması için ahaliye tanınan bu vergi muafiyeti çeşitli suistimallere ve civar bölgelerden Tımışvar'a göçe sebep olmuş gibi durmaktadır. Mühürdâr Ali, Bosna'dan "paşa harcından firâr eden esfel" kimselerin Tımışvar'a yerleştiklerini belirtmekte ve kendisinin aksine adeta "hakiki Tımışvarlı" olmayan bu kimseleri "*Şimdiki hâlde su'âl edenlere*

78 Diyaloglar Reisülküttab Rami Mehmed Efendi'nin *Sulhnâme*'sinden nkl. Ali Yaycıoğlu, "Karlofça Ânı: Osmanlı İmparatorluğu 18. Yüzyıla Nasıl Başladı?", *Tarih ve Toplum – Yeni Yaklaşımlar*, 18 (2021), s. 14.

79 BOA, A.DVNSMHM.d., 111, hk. 1792.

80 "*Serhadd-i mansûremde vâki' Tımışvar eyâletinin hıfz u hırâseti ve re'âyâ ve berâyâsının himâye ve sıyâneti ehemm-i mehâmm-ı Devlet-i Aliyye'mden olup...*" (BOA, A.DVNSMHM.d., 114, hk. 24).

81 BOA, A.DVNSMHM.d., 111, hk. 1870.

82 Hammer'den nkl. Recep Ahıshalı, "Râmi Mehmed Paşa", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, XXXIV (2007), s. 450.

'*Cümle Tımışvarlıyuz' deyü cevâb ederler ve sürünüp gezerler*" sözleriyle tahkir etmektedir.[83]

Savaş sonrasında alınan bu tedbirlerin her zaman istenilen şekilde uygulandığı söylenemez. Nitekim memleketlerine dönen Tımışvarlı reayadan yerlerini terk ettikleri zaman zarfına ait geçmiş tarihlerin vergilerinin de tahsil edilmeye çalışıldığı ve bunun üzerine bunu men eden fermanların gönderildiği görülmektedir.[84] Şehrin "kadîm" ahalisinin lehine verilen bu gibi kararların yanı sıra aleyhte kararlar da mevcuttu. Mesela 1706 Ağustos'una ait bir hükümden anlaşıldığına göre savaş yıllarında Tımışvar'ı terk eden bazı kimselerin boş kalan arazileri Karlofça Muahedesi'nden sonra bölgeyi yeniden imar etme çalışmaları sırasında toprak isteyen başkalarına tapulu mülk olarak verilmiş ve bu yerlerin yedi-sekiz yıl sonra çıkıp gelen eski sahiplerinin hak talepleri merkez tarafından dikkate alınmayarak davalarına bakılmaması emredilmiştir.[85] Ayrıca şehrin yerli Macarlarının da antlaşma sonrası bölgeden ayrıldıkları tespit edilmektedir, ancak Macar Bağımsızlık Savaşı'nın 1711'de başarısızlık ile son bulması üzerine bir kısım Macarların şehre göç ettiği bilinmektedir. Görüldüğü üzere Büyük Türk Savaşları ve müteakip gelişmeler Tımışvar ve havalisinin demografik yapısını hayli değiştirmiş ve büyük nüfus hareketleri yaşanmıştır.[86]

Karlofça Antlaşması'ndan Tımışvar Kalesi'nin düştüğü 1716 yılına kadar geçen sulh devresi Tımışvar'ın bir şehir olarak gelişimini müspet yönde etkilemiş olmalıdır. Yukarıda da zikredildiği gibi tam da bu yıllarda şehirde yaşamış olan İbrahim Hamdi Efendi Tımışvar'ı mamur ve hareketli bir şehir olarak tasvir etmiştir.[87] Ancak onun kuşatma öncesinde yaşanan bir hadiseye dair naklettiği şu rivayet

83 *Vak'anâme-i Ca'fer Paşa*, 134.

84 BOA, A.DVNSMHM.d., 114, hk. 856-857.

85 BOA, A.DVNSMHM.d., 115, hk. 366.

86 Eyâletin son yıllarını, ekonomi ve nüfus meselelerine de temas ederek inceleyen bir çalışma için bk. Géza Dávid, "The 'Eyalet' of Temesvár in The Eighteenth Century", *Oriente Moderno*, 79 (1999), s. 113-128. Ayrıca şu çalışmada ağırlıklı olarak askerî meseleler ele alınmış olmakla birlikte ahalinin mesken problemine ve bunun çözümü gibi konulara dair kayıtlar da incelenmiştir: Kul, "Temeşvar Eyaleti'ne Nizam Verme Çalışmaları ve Temeşvar'ın Kaybı Öncesinde Yapılan Faaliyetler (1700-1715)", s. 1009-1029.

87 Yurdagül, *Bartınlı İbrahim Hamdi Efendi'nin Atlas'ında Rumeli*, s. 93-94.

ilginçtir: Tımışvar'da Selim Dede adlı tanınmış bir şeyh "*Benden sonra bu Karabayır'ı [Tımışvar] bir kurtaracak kimse yoktur (...) Bu Karabayır üç seneye kalmaz Nemçe tarafına nakleder, sizler elem çekmeyesiz, sağ olanınız selametle çıkarsız*" dedikten kısa süre sonra vefat etmiş olup İbrahim Hamdi Efendi'ye göre şeyhin vefat ettiği *"ol gün, ahâlî-i Tımışvar'ın kara günü olup cümlesi Tımışvar'dan ümîdini kat' eylediler."*[88] Aynı şekilde Tımışvar'da tedrisat faaliyetlerinde bulunan Peçuylu Pîrî Ahmed Efendi de Mühürdâr'a göre "*Bu diyârda Allâhu a'lem bir vak'a-i azîm görinür*" diyerek 1126/1714-15'te Tımışvar'dan ayrılıp Medine'ye gitmiştir.[89] Bu rivayetler kuşatma öncesinde şehrin akıbetine dair halk arasındaki inançları göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Dağılış: Tımışvar'ın Düşüşü (1716) ve Kuşatmadan Sonra Ahalinin Durumu

Karlofça Antlaşması'nın yirmi beş yıl süreceği öngörülmüş ise de bu süre dolmadan Osmanlı ve Habsburg imparatorlukları tekrar harbe girdiler. Osmanlıların büyük savaşlar döneminde kaybettikleri yerleri geri alabilmek maksadıyla çıktıkları seferler tam tersine mağlubiyetleri beraberinde getirdi. Prens Eugen kumandasındaki Habsburg ordusu 1716 Ağustos'unun sonlarında Tımışvar Kalesi'ni kuşattı. Kuşatma günleri halk için hayli sıkıntılı geçti. Kale hendeklerine kadar ulaşan evler yıktırılarak buralarda oturanlar kale içine nakledildi.[90] Direnme gücü azalan kaleden 12 Ekim'de beyaz bayrak çekilmesi üzerine Habsburg ordusu ile kalenin vire ile verilmesi müzakerelerine başlandı ve 17 Ekim 1716'da Habsburg askerleri kaleye girerek Tımışvar'ı resmen teslim aldılar. Tımışvarlı Osman Ağa'nın iddiasına göre yeniçeriler ve diğer askerler direnişe devam edilmesi hâlinde bütün şehir halkının esir düşme tehlikesiyle karşı karşıya olduğunu ileri sürerek Tımışvar'ın son valisi Mustafa Paşa'yı (1713-1716) vireye ikna etmişlerdi.[91] Kuşatma sırasında kalede bulunan İbrahim

88 Yurdagül, *Bartınlı İbrahim Hamdi Efendi'nin Atlas'ında Rumeli*, s. 277.

89 *Vak'anâme-i Ca'fer Paşa*, s. 135.

90 BOA, A.DVNSMHM.d., 108, hk. 438.

91 Gezer, *Kale ve Nefer*, s. 177. Kalenin düşüşünün ardından Mustafa Paşa'nın kaleme aldığı ve kuşatma süreci hakkındaki beyanlarını ihtiva eden bir raporu için bk. Bekir Gökpınar, "Temeşvar Kuşatmasının Serencâmı: Kale Muhafızı Mustafa Paşa'nın Arzının Tahlil ve Değerlendirilmesi (1716)", *Türkiyat Mecmuası*, 34/1 (2024), s. 1-24.

Naimeddin ve İbrahim Hamdi efendiler eserlerinde kalenin ve muhasara altındaki Tımışvarlıların durumu hakkında tafsilâtlı bilgi vermişlerdir.[92] Kalenin düştüğü haberi infiale sebep olmaması için halktan bir süre gizlenmiş fakat haber nihayet Kasım ayında İstanbul'a ulaşmıştır.[93] Devrin padişahı III. Ahmed'in Tımışvar'ın düşüşü hakkında "*Mümkün olsa kendim uçar varırdım, lâkin imkânı ve zamânı yok...*" şeklindeki hayıflanması[94] ise bir anlam ifade etmeyecektir.

Tımışvar Kalesi'nin vire ile teslim olmasının ardından şehirden çıkan ahalinin önemli bir bölümünün Belgrad'a yerleştiği anlaşılmaktadır. Bu meyanda teslim müzakereleri yapılırken Habsburg temsilcileri belki samimi niyetlerle belki de alay ederek "gelecek sene" Belgrad'ı da kuşatacaklarını, dolayısıyla "ahâlî-i Tımışvar tekrâr muhâsara sıkletini" çekmesin diye onları Vidin yahut Orşova'ya nakledebileceklerini söylemişlerse de bu teklif Mustafa Paşa tarafından kabul edilmeyerek "*ahâlî-i Tımışvar'ın ittifâk ve rızâları doğru Belgrad'a çıkmak şartıyladır. Böylece ta'ahhüd ve temessükât tahrîr olunmalıdır*" şeklinde cevap verilmiştir.[95] Habsburg kuşatma ordusu nihayet teslimiyetin beşinci günü her iki haneye bir araba tahsis ederek Tımışvarlı Müslümanları tahliye etmiştir.[96] Hadiseleri Belgrad'dan takip eden Göynüklü Ahmed Efendi de gelen haberler vasıtasıyla Tımışvar ahalisinin geride bırakmak zorunda kaldıkları malların mezatta satılarak bedellerinin kendilerine ulaştırılmasının taahhüt edildiğini kaydetmiştir.[97] Tımışvar'da gayrımenkulleri bulunanlar için şehirden ayrılmak hayli zor olmuş ve varlıklı Tımışvarlıların maddi durumları sarsılmıştır. Osman Ağa "*Tımışvar muhâsarasında olanca şeylerimiz kaldı*" diyerek kayıplarından

92 Yurdagül, *Bartınlı İbrahim Hamdi Efendi'nin Atlas'ında Rumeli*, 281-282; *Hadîkatü'ş-Şühedâi's-Serhad*, s. 134-148. Bazı çalışmalarda geçen yüzyıldan beri bilinen bu eserlere müracaat edilmeyip hadiseleri başka şehirlerden takip eden müelliflerin eserlerine bağlı kalınmış olması gariptir.

93 Gezer, *Kale ve Nefer*, s. 176-177.

94 Şaduman Tuncer, *Sultan III. Ahmed – Günlük Yaşantısı, Yakın Çevresi ve Şahsiyeti*, (İstanbul: Timaş Yay., 2023), s. 122.

95 *Hadîkatü'ş-Şühedâi's-Serhad*, s. 144.

96 Yurdagül, *Bartınlı İbrahim Hamdi Efendi'nin Atlas'ında Rumeli*, s. 281.

97 Göynüklü Ahmed Efendi, *Târîh-i Göynüklü (Osmanlı Tarihi 1123-1172/1711-1759)*, haz. Songül Çolak – Metin Aydar, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2019), s. 275. Bu taahhüdün yerine getirilip getirilmediği açık değildir.

bahsetmiş,[98] İbrahim Hamdi de "*bu kadar mâl ve akâr ve eşyâdan dûr*" kaldığından acı acı yakınarak şehrin düşüşü hakkında "*Âh gitti Tımışvar elimizden!*" cümlesini ebced hesabıyla tarih mısraı olarak düşmüştür.[99]

Habsburg ordusu trajikomik bir şekilde sözünde durarak "gelecek sene" yani 1717'de Belgrad'ı zapt ettiğinde buradaki Türk nüfusun ve bunların arasında bulunmakta olup –artık eski bir Osmanlı sancağı olan– Tımışvar'ın yerinden yurdundan olmuş ahalisinin başına ne geldiği ayrı bir araştırma konusudur. Ancak çeşitli kayıtlar sayesinde imparatorluğun muhtelif şehirlerine dağılan Tımışvarlıların izlerine rastlanabilmektedir. Mesela İbrahim Hamdi'nin Tımışvar'ın düşüşünün ardından Tırnova'ya ve bilahare 1728-29'a kadar kalacağı Hotin'e gittiği bilinmektedir.[100] Mühürdâr da ilginç şekilde teyzesinin oğlu azeban ağası Ali Ağa'nın 1720'li yıllarda Hotin'de yaşadığını belirtmiştir.[101] Hotin Kalesi'nin kapılarından birinin muhtemelen bulunduğu yön sebebiyle "Tımışvar Kapısı" adıyla anılıyor olması[102] bu bakımdan anlamlı olup iki şehir arasında savaş öncesinde ve sonrasında geliş-gidişlerin olduğunu düşündürmektedir. Maamafih aradaki ciddi mesafe yüzünden Hotin, yurtsuz kalan Tımışvarlıların yerleşmek için ilk alternatifleri olmamıştır.

Habsburgların yukarıda zikredilen tekliflerinden de hatırlanacağı üzere Vidin, Tımışvar'ın hemen güneyinde yer almakta olup yerleşmek için daha uygun bir bölgeydi. Osmanlılar Tuna'nın kuzeyinden çekildikleri için artık Vidin, imparatorluğun yeni serhad şehri hâline gelmişti ve boşaltılan Tımışvar Kalesi'ndeki neferat da büyük ölçüde buraya kaydırılmıştı.[103] Tımışvarlı müelliflerden İbrahim Naimeddin de şehrin düşmesinin ardından annesi ve ailesi beraberinde olduğu hâlde satın aldığı bir "sefînecik" ile Vidin'e geçmiş, bir süre orada ikamet ettikten ve sonra önce Edirne'ye, akabinde İstanbul'a yerleşmişti. Tımışvar'daki mülklerinin kaybı dolayısıyla sonraki yıllarda

98 Kreutel, *Die Autobiographie des Dolmetschers 'Osmān Aġa aus Temeschwar*, s. 97.
99 Yurdagül, *Bartınlı İbrahim Hamdi Efendi'nin Atlas'ında Rumeli*, s. 281.
100 Yurdagül, *Bartınlı İbrahim Hamdi Efendi'nin Atlas'ında Rumeli*, s. 16.
101 *Vak'anâme-i Ca'fer Paşa*, s. 101.
102 Yurdagül, *Bartınlı İbrahim Hamdi Efendi'nin Atlas'ında Rumeli*, s. 309.
103 BOA, Cevdet, Askeriye (C.AS.), 663/27862.

maddi açıdan hayli zorluk çekmişti.[104] Tımışvarlı Osman Ağa'nın da 1720'li ve 1730'lu yıllarda bir ara İstanbul'da bulunduğu ve bilahare Vidin'de sınır tercümanlığı yaptığı tespit edilmiştir.[105] Bundan başka, yine o bölgeye yakın olan, Rahova ve Niğbolu arasında yer alan Cibre adlı kasaba da bu dönemde Tımışvarlıların yerleştiği, cami ve dükkanlar inşa edip bağ ve bahçeler teşkil ederek yurt tuttuğu yerler arasında zikredilmektedir.[106]

Memleketi işgal edildiği sırada vazifeleri dolayısıyla Rumeli'nin muhtelif yerlerinde bulunan Tımışvarlı Mühürdâr Ali ise anlaşıldığı kadarıyla en erken 1719 senesinde İstanbul'a geçmişti.[107] Mühürdâr Ali eserine 1722'den sonra ilave ettiği anlaşılan bir derkenarda Tımışvar'daki tanıdıklarının zaman içinde vefat ettiğini ifade edip "*kimesne kalmayup ancak hakîr ile akrân dört za'îm evlâdı ve iki nefer ağa oğulları kalmış idi. Anlar dahı bugüne dek vefât ve el-yevm bildüğüm iki nefer kimesne kalmışuzdur*" diyorsa da "kimesne kalmayup" ifadesiyle muhtemelen şehrin askerî zümresini ve tanınmış şahsiyetlerini kasdetmekteydi.[108]

Buraya kadar Tımışvarlı müelliflerin akıbetleri eserleri vasıtasıyla ele alınmış olup zikredilen isimlerin kaleme aldıkları eserlerde memleketlerini özlemle yâd ettikleri ve bu vesileyle hatıralarını ölümsüzleştirmeye çalıştıkları dikkat çekmektedir. Sıradan halkın izlerini ise şeriyye sicilleri ve tereke kayıtları üzerinden takip etmek mümkündür. Mesela İstanbul'daki nalbantların sıralandığı bir sicil kaydında şehrin düşüşünden tam on yıl sonra yani 1726'da Eyüb semtinde çalışmakta olan Tımışvarlı Hacı Ahmed Usta adlı bir nalbanta rastlanmıştır.[109] Kendisinin muhtemelen memleketinde öğrendiği zanaatini işgalden sonra bir fırsatını bularak İstanbul'da sürdürdüğü söylenebilir. İstanbul Kısmet-i Askeriyye Mahkemesi'nin tuttuğu 23 Muharrem 1147 (25 Haziran 1734) tarihli bir kayıtta yine Tımışvarlı el-Hâc Ali b. el-Hâc Hüseyin adlı bir kişiye tesadüf edilmekte,

104 *Hadîkatü'ş-Şühedâi's-Serhad*, s. 148-149.

105 Gezer, "Temeşvarlı Osman Ağa - Esir, Tercüman ve Yazar", s. 85-86.

106 Yurdagül, *Bartınlı İbrahim Hamdi Efendi'nin Atlas'ında Rumeli*, s. 136.

107 *Vak'anâme-i Ca'fer Paşa*, s. 101.

108 *Vak'anâme-i Ca'fer Paşa*, s. 133.

109 *İstanbul Kadı Sicilleri – İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil (H. 1138-1151 / M. 1726-1738)*, (İstanbul: İSAM, 2010), s. 102.

kendisinin Şeyh Ebulvefâ Mahallesi'nde yaşamakta iken zikredilen tarihten bir süre önce vefat ettiği anlaşılmaktadır. İlgili kayıtta kızı Ayşe'nin mahkemeye giderek reşit olduğunu ifade edip babasından kalan mirası kendisine teslim etmeyen vasîsini şikâyet etmesine dair hususlar da yer almaktadır.[110] 15 Cemâziyelâhir 1147 (12 Kasım 1734) tarihli bir kayıtta ise yeniçeri olduğu anlaşılan Tımışvârî Mustafa Beşe'nin bilinen bir varisi olmadığı için terekesinin devlet hazinesine intikal ettiği belirtilmiş olup geride bıraktığı şeyler yastık, bohça, tas, tencere, sahan ve leğen gibi günlük hayatı idâme ettirmede kullanılan birkaç eşyadan ibaretmiş gibi gözükmektedir.[111] Kısmet-i Askeriyye defterlerindeki kayıtlar XVIII. yüzyılın ortalarına kadar Tımışvar'dan göçüp imparatorluğun başka şehirlerine yerleşen kimselerin ve ailelerinin izini sürmeye imkân vermektedir.

"Osmanlı Tımışvarı"ndan Geriye Kalanlar

Osmanlıların XVIII. yüzyılın sonlarına kadar Tımışvar'ı geri alma tasavvurlarından vazgeçmedikleri anlaşılmaktadır. Bu yüzyılda birkaç defa ciddi anlamda bu meselenin gündeme geldiği görülmektedir. İlk olarak 1737-1739 harbinde Tımışvar'ın tekrar ele geçirilmesi ihtimali belirdiyse de bu mümkün olmadı.[112] 1758'de de Avrupa'daki durum böyle bir harekât için bir dereceye kadar müsaitti. Prusya kralı II. Friedrich o sene Habsburg İmparatorluğu'nın Prusya ile harpte olduğunu ve ordusunu kuzeye sevk ettiği için sınır garnizonlarının zayıf kaldığını vurgulayarak Tımışvar'ın "yalnızca Belgrad'daki Osmanlı kuvvetleri ile bile kısa bir zamanda ele geçirileceğini" Osmanlılara bildirmiş, aynı şekilde 1762'de de Habsburgları doğudan sıkıştırmak için Osmanlıları Tımışvar'ı kuşatmaya teşvik etmişse de bu düşünceler neticesiz kalmıştı.[113] Sultan I. Abdülhamid de muhtemelen

110 İstanbul Kısmet-i Askeriyye Mahkemesi, nr. 73, vr. 38b-39a.

111 İstanbul Kısmet-i Askeriyye Mahkemesi, nr. 78, vr. 9a. Kısmet-i Askeriye defterleri üzerine yaptığımız incelemelerde burada zikredilenlerden daha fazla sayıda Tımışvarlının terekesi tespit edilmişse de burada bunların ancak bir kısmına yer verilebilmiştir.

112 Hakan Karagöz, "1737-1739 Osmanlı-Avusturya Harbi ve Belgrad'ın Geri Alınması", (Doktora Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi, 2008, muhtelif yerler.

113 Kemal Beydilli, *Büyük Friedrich ve Osmanlılar – XVIII. Yüzyılda Osmanlı-Prusya Münâsebetleri*, (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Yay., 1985), s. 40, 67.

1788 yılı dolaylarında kaleme aldığı bir hatt-ı hümâyûnunda serdâr-ı ekreme o seneki askerî harekâttan memnun kaldığını ifade ederek "Tımışvar'ın fethi"nin "sene-i âtîde" müyesser olacağını ümit etmiştir[114] fakat bu hiçbir zaman gerçekleşemeyecektir. Türk askerleri ancak 1915'te, I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı ve Avusturya-Macaristan imparatorlukları arasında kurulan ittifakla, son kez –ve bu defa transit olarak– 200 trenlik büyük bir nakille Tımışvar'a uğrayacak ve müttefiklerine destek olmak üzere buradan Rus cephesine intikal edecekti.[115]

Tımışvar'ın Türk geçmişine dair bilgiler ve hatıralar yukarıda zikredilen müelliflerin, şehir halkının ve onların nesillerinden gelenlerin anlattıkları sayesinde İstanbul'un ve bilhassa Tuna boylarının sözlü kültüründe XVIII. asır boyunca yaşamış olmalıdır. Bununla beraber, Tımışvar Kalesi'nin ve şehrinin zamanla Osmanlıların Avrupa'da yaptıkları savaşları hatırlatan bir simge hâline gelip gündemden çıkarak tarihteki yerini aldığı görülmektedir. Nitekim Osmanlı Devleti'nin Habsburg İmparatorluğu nezdindeki son geçici sefiri olan Ebubekir Râtib Efendi (ö. 1799) de 1792'de Viyana'ya giderken Tımışvar Kalesi'ni ziyaret ettiği vakit geçmişte burada verilen mücadeleleri, gazileri ve şehitleri –muhtemelen tarih kitaplarından okuduğu kadarıyla– hatırlayarak duygulandığını ifade etmiştir.[116]

Osmanlı İmparatorluğu, geçen zaman ile vaktiyle Orta Avrupa'daki en önemli eyaletlerinden biri olan Tımışvar'a hâliyle yabancılaşmıştır. Tımışvar Osmanlı hâkimiyetinden çıktıktan yaklaşık yüz elli yıl sonra Osmanlı ülkesinde neşredilen ilk müstakil gazete olan *Cerîde-i Havâdis*'in 14 Ocak 1861 tarihli nüshasında şehrin okuyuculara "Avusturya memâlikinden Tımışvar"[117] şeklinde tanıtılması yaşanan kopuşu gözler önüne sermektedir. 1874'e gelindiğinde Osmanlı İmparatorluğu şehirde bir konsolosluk açmıştır.[118] Yine matbuattan

114 Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, Evrak Kısmı (TSMA.E.), 807/12.

115 Melek Çolak, *Türk-Macar Askerî İlişkileri 1912-1918 – Macar Kaynaklarına Göre*, (Ankara: TTK, 2022), s. 143.

116 *Ebubekir Ratib Efendi'nin Nemçe Sefaretnamesi*, haz. Abdullah Uçman, (İstanbul: Kitabevi, 1999), s. 57.

117 *Cerîde-i Havâdis*, sy. 1022 (2 Receb 1277), s. 3.

118 Zeynep Bostan, *Osmanlı Hariciyesinin Modern Temelleri – II. Abdülhamid Döneminde Diplomasi*, (İstanbul: Kitap Yay., 2021), s. 277.

takip edilebildiği kadarıyla 1909'da bir Osmanlı heyeti Avusturya-Macaristan'a seyahat ederek bilvesile buralardaki Osmanlı eserlerini de ziyaret etmiş, bu meyanda Tımışvar'da onların gelişi münasebetiyle Türk bayraklarıyla donatılan bir kitâbenin de fotoğrafını çekmiştir.[119]

Şehrin yeni hâkimleri Tımışvar'daki Osmanlı eserlerini tahrip edip onların izlerini silmeye daha 1716'daki kuşatma sırasında başlamıştır. Görgü şahitlerinden İbrahim Naimeddin'in anlattıklarına bakılırsa Habsburg topçuları kaledeki cami minarelerini kasıtlı olarak hedef alıp yıkmıştır.[120] Habsburg idaresi şehri teslim aldıktan sonra Avrupaî anlamda modern bir şehir kurmaya ve Osmanlı izlerini yok etmeye gayret etmiştir.[121] XVIII. yüzyıl sonlarında Tımışvar'ı ziyaret eden Ebubekir Râtib Efendi de eserinde şehri ve kaleyi etraflıca anlatmış olmasına rağmen pek tabii ki o tarihte ayakta bulunan herhangi bir İslâmî yapının varlığından bahsetmemiştir.[122] Nihayet, 1975-76 yıllarında Osmanlı Avrupası'nı karış karış gezerek tarihî kayıtlarda isimleri geçen Osmanlı eserlerini tespit edip bunlara dair bilgi ve fotoğrafları dört cilt hâlinde neşreden Ekrem Hakkı Ayverdi (ö. 1984) Tımışvar'da hiçbir Türk eserinin kalmadığını şöyle ifade etmiştir:

"Eskiden Macaristan'a âid olan buradan geçtiğimizde (Eylül 1976) zikri geçen eserlerden hiçbir şey kalmadığını anladık. Türk Çarşısı dedikleri de hiçbir Türk husûsiyeti göstermeyen bir yakıştırma idi. Nitekim Tamışvar'da bir Türk evi olduğu iddiâ edilen binâya belki hiçbir Türk ayağı bile basmamıştı denilebilir..."[123]

İlginç şekilde, 1909'da Osmanlı heyetinin ziyaret edip fotoğrafladığı kitâbenin 69 yıl sonra Ayverdi'nin gördüğü bir kitâbe ile aynı olduğu görülmektedir. Ayverdi bunun 1757-1775 arasında bir tarihte yıktırılan Sultan İbrahim Hamamı'na ait olduğunu tespit etmiştir.

119 *Servet-i Fünûn*, sy. 966, 26 Zilkade 1327 [9 Aralık 1909], s. 56 (Burada sadece fotoğraflara yer verilmiş olup geziyle alakalı bilgi veren herhangi bir yazı, rapor vs. bulunmamaktadır).

120 *Hadîkatü'ş-Şühedâi's-Serhad*, s. 138.

121 Ayrıntılar için bk. Oprisch, "Die Städtebauliche Entwicklung der Festungsstadt Temeswar", s. 105 vd.

122 Eserin Tımışvar ile ilgili kısmı için bk. *Ebubekir Ratib Efendi'nin Nemçe Sefaretnamesi*, s. 57-64.

123 Ekrem Hakkı Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimârî Eserleri: Romanya –Macaristan* (haz. A. Yüksel, G. Ertürk, İ. Numan), I, İstanbul, [t.y.], s. 10.

Bilahare belediye binasına tahvil edilen hamamın kapısı üzerinde bırakılan bu kitâbeden "*İşte haberini aldığımız, alabildiğimiz 26 eserden Avusturyalılar bize bir eksik hamam kitâbesi bırakmak lütfunda bulunmuşlar, o kadar*" diyerek kinâyeli bir şekilde bahsetmiş ve bozuk bir yazıyla yazılmış, ebced değeri de doğru çıkmayan bu küçük ve ehemmiyetsiz kitâbeyi Osmanlı Tımışvarı'ndan "bâki kalan bir nâhoş sedâ" şeklinde tavsif etmiştir.[124] Bugün artık bir Rumen şehri hâline gelmiş olan "Timişoara"da Osmanlı döneminden kalan eserler yakın zamana kadar şehir müzesinde sergilenen birkaç mezar taşı ve kitâbeden ibaret iken[125] son yıllarda yapılan arkeolojik kazılar sayesinde şehrin Türk hâkimiyeti yıllarına ait yer altında kalmış olan tarihî nesnelerin ve cami vs. yapıların temellerinin gün yüzüne çıkarılmış olduğu da belirtilmelidir.[126] Vaktiyle camilerin bulunduğu yerlerden bugün Prens Eugen başta olmak üzere Habsburg komutanlarının ve şehrin yeni hâkimlerinin isimlerini taşıyan caddeler geçmektedir.

Sonuç

Osmanlı İmparatorluğu'nun batı serhaddindeki önemli eyâletlerinden olan Tımışvar'ın ve buranın aynı isimdeki merkez sancağının 1552-1716 yılları arasında dikkate değer bir Türk-Müslüman yerleşimine sahne olduğu görülmüştür. Tımışvarlı müelliflerin zengin muhtevalı anlatımları, şehri ziyaret eden seyyahların müşahedeleri, askerî seferler sırasında bölgede bulunanların yazdıkları, muhtelif kaynaklar ve arşiv belgeleri burada teşekkül eden kendine has zengin bir serhad kültürünün birçok veçhesini ortaya koymaya imkân vermiştir. Tımışvar ahalisinin durumu merkeze alınmaya çalışılarak

124 Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimârî Eserleri*, s. 61-62, s. 63'te kitâbenin fotoğrafına yer verilmiştir.

125 E. H. Ayverdi de şehir müzesinde üç mezar taşı tespit etmiş olup bunlardan ikisinin 1130 (1717-18) ve 1173 (1759-60) tarihlerini taşıması yani şehrin Osmanlı hâkimiyetinden çıkışından sonra vefat eden kimselere ait olması oldukça dikkat çekicidir. Bk. *Avrupa'da Osmanlı Mimârî Eserleri*, s. 62.

126 Bu konuda Adriana Gaşpar'ın çalışmaları özellikle zikredilmeye değerdir. Aynı zamanda Osmanlı dönemi Romanyası üzerine arkeolojik araştırmalara dayanan ilk doktora tezinin de yazarı olan Gaşpar'ın konuyla ilgili şu makalesine bakılabilir: "Ottoman Towns in the Light of Archaeological Finds (Ceramic Vessels): The Case of Timişoara", *History and Society During The Mamluk Period (1250-1517)*, ed. S. Conermann ve B. J. Walker, (Göttingen: Universität Bonn, 2021), s. 407-485.

yapılan bu incelemede bölgenin bir Osmanlı şehri olarak durumu, savaş dönemlerinde değişen ve bir hayli hareketli görünen demografik yapısı, Türkçe'nin ve Osmanlı kültürünün mahiyeti ve sosyal hayatı üzerinde ana hatlarıyla durulmuş olup gerek Tımışvar ve gerek Osmanlıların Batı serhaddindeki diğer şehirleri ile ilgili daha yapılması gereken araştırmaların olduğu görülmüştür. Şehirde Osmanlı döneminde inşa edilen eserler XVIII. yüzyıl boyunca Habsburg idaresi tarafından sistematik olarak tahrip edildiği ve bugüne çok az fizikî nesne ulaşabildiği için ele alınan konuların detaylandırılabilmesinin hâlihazırda bölgede devam etmekte olan arkeolojik çalışmaların yakından takip edilmesinden ve yazılı kaynakların daha etkin bir şekilde kullanılabilmesinden geçtiği de fark edilmiştir.

EXTENDED ABSTRACT

The city of Temesvar (Ott. Turk. Tımışvar, Hung. Temesvár, present-day Timişoara, Romania) remained under Ottoman rule between 1552 and 1716. Following its conquest, Tımışvar was incorporated into the Ottoman administrative system and became the central district (*sancak*) of the province (*eyâlet*) bearing the same name. Due to its strategic importance, the fortress of Temesvar emerged as one of the most significant strongholds on the Ottoman–Habsburg frontier and hosted large garrisons. Therefore, studies on Ottoman Temesvar have primarily focused on the province's administrative structure, its role during campaigns, the fortress itself, and its garrison. However, relatively little attention has been paid to the Muslim Ottoman population that was born and raised in the city during approximately 160 years of Ottoman rule, as well as to the culture that this community produced.

As for the Muslim population in the city and its cultural output, it is understood that the majority were of Turkish origin. In addition, at certain periods, Bosnian Muslims also lived in the city. The Turkish population of Temesvar exhibited a rather mixed structure. It remains unclear whether the Ottoman administration implemented a systematic settlement policy (*iskân*) immediately after the conquest of 1552. The processes of Turkification and Islamization appear to have been largely driven by the presence and activities of timar-holders, fortress soldiers, officials appointed from Istanbul, and, most importantly, religious groups. Timar-holders began to settle in the region as early as the first Ottoman survey (*taḥrîr*) conducted in 1554. Timar registers indicate that most of those who were granted timars in Temevar had

previously served in Rumelia. Likewise, a significant part of the Muslim population consisted of soldiers stationed at the fortress, while the officials appointed from Istanbul to organize the province also consisted a Muslim community of the city. Perhaps the most influential in the Islamization of the region were dervish groups affiliated with various Sufi orders. Historical records indicate that the Halveti order, its branch the Uşşaki order, and the Bektashi order were particularly active in Temesvar. Among the notable sheikhs who contributed to the spread of Islam in the region were Veli Dede (d. 1586), Mustafa Dede (d. 1620), and Selim Dede (d. 1713).

From the second half of the 16th century onward, Turkish language became a widely used language in the city, and an intellectual class who read and wrote in Turkish emerged. Among the most famous authors from Temesvar who produced written works were Mühürdar Ali (d. after 1722), Tercüman Osman Ağa (d. 1738), and İbrahim Naimeddin (d. after 1768). Their works provide valuable firsthand insights into the Ottoman presence and culture in the region. As in other parts of Ottoman Hungary, Turkish settlement in Temesvar was largely concentrated in and around the urban center and did not extend significantly into the countryside. According to 17th century European travelers, the city center was almost entirely Muslim at that time. Numerous Islamic buildings were constructed in the city in this period. Alongside Muslims, Protestant, Orthodox, and Catholic Christian communities, as well as Jews, also lived in Temesvar. The Ottoman administration pursued a policy of balance among these groups in order to manage this religious diversity. The detailed accounts of Evliya Çelebi, who visited the city around 1660, regarding its inhabitants, urban life, and cuisine show that Ottoman Temesvar was no different from other major classical cities of the empire.

During the Long Turkish War (1593-1606), Temesvar suffered from two sieges in 1596 and 1597, thereafter it maintained relative stability as a frontier province until the late 17th century. However, the Great Turkish War (1683-1699), marked the beginning of the end for the Ottoman Temesvar. The city endured major battles, fortress sieges and several famines. The fortress was a primary target of Habsburg forces during 1688-1690 and again in 1696. These wars drastically changed the demographic composition of the city and led to large-scale population movements. In 1716, the city capitulated to Habsburg forces, and thus the Ottoman rule ended in Temesvar. The Muslim population immigrated to nearby cities such as Belgrade and Vidin, or to more distant cities such as Istanbul and Khotyn. Under Habsburg administration, all Islamic buildings in the city were systematically destroyed within

a short time. For centuries, there have been no Ottoman heritage remained in Temesvar. However, recent archaeological excavations have uncovered several artifacts from the Ottoman period, once again shedding light on this chapter of the city's history.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

a. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi

Bâb-ı Âsafî, Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri, Mühimme Defterleri (A.DVNSMHM.d.), 108, 111, 114, 115.

Defterhâne-i Âmire, Timar-Zeamet Ruznamçe Defterleri (DFE.RZ.d.), 25, 42, 82, 114.

Cevdet, Askeriyye (C.AS.), 663/27862.

Kâmil Kepeci Defterleri (KK.d.), 213, 215, 216.

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d.), 22238.

Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Defterleri (TKGM.d.), 730.

b. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA)

Evrak (TSMA.E), 807/12.

c. Şer'iyye Sicilleri

İstanbul Kısmet-i Askeriyye Mahkemesi Defterleri, 73, 78.

Tımışvar Şer'iyye Sicili (İSAM Kütüphanesi'ndeki dijital kopya).

Gazeteler

Cerîde-i Havâdis, sy. 1022 (2 Receb 1277).

Servet-i Fünûn, sy. 966 (26 Zilkade 1327).

Yazma Eserler

Süleymaniye Ktp., Ali N. Tarlan, nr. 94/2.

Tımışvarlı Bahri Efendi, *Kitâb-ı Letâif*, Milli Ktp., nr. Yz A 1701/2.

Tımışvarlı Osman Ağa, [*Paşalar ve Generaller Arasında*], Österreichische Nationalbibliothek, Cod. Mixt., nr. 657.

Kaynak Eserler

"Bartınlı İbrahim Hamdi Efendi'nin Atlas'ında Rumeli", haz. Ahmet Yurdagül (Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi, 2019.

Bayramoğlu Ali Ağa: *Ümmü'l-Gazâ: Harp Sanatı ve Aletleri*, haz. Salim Aydüz – Şamil Çan, İstanbul, 2013.

Die Autobiographie des Dolmetschers 'Osmân Aġa aus Temeschwar: Der Text des Londoner Autographen in normalisierter Rechtschreibung, haz. Richard F. Kreutel, Cambridge: Stephen Austin and Sons Ltd., 1980.

Ebubekir Ratib Efendi'nin Nemçe Sefaretnamesi, haz. Abdullah Uçman, İstanbul: Kitabevi, 1999.

Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zıllî: *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi – Topkapı Sarayı Bağdat 307 Yazmasının Transkripsiyonu - Dizini*, haz. Y. Dağlı, S. Ali Kahraman, İ. Sezgin, İstanbul: YKY, 2001.

Göynüklü Ahmed Efendi: *Târîh-i Göynüklü (Osmanlı Tarihi 1123-1172/1711-1759)*, haz. Songül Çolak – Metin Aydar, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2019.

"Hasan Esîrî'nin Mi'yârü'd-Düvel ve Misbârü'l-Milel İsimli Tarih ve Coğrafya Eseri (İnceleme-Transkripsiyon)" (Doktora Tezi), haz. Göker İnan, Marmara Üniversitesi, 2017.

İstanbul Kadı Sicilleri – İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil (H. 1138-1151 / M. 1726-1738), İstanbul: İSAM, 2010.

Kâtip Hacı Ali Efendi: *Tuhfetü'l-Mücâhidîn ve Behcetü'z-Zâkirin – Sufi ve Ulema Biyografileri*, haz. İsmet İpek, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2024.

Mühürdâr Ali Efendi: *Vak'anâme-i Ca'fer Paşa – Koca Cafer Paşa'nın Serhad Yılları (1688-1697)*, haz. Abdulhadi Uysal, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yay., 2021.

Tımışvârî İbrahim Naimeddin Efendi: *Hadîkatü'ş-Şühedâi's-Serhad*, haz. Mehmet Karataş – Mehmet Ali Yaşar, Ankara: TTK Yay., 2019.

Araştırma Eserleri

Açık, Turan – Mücahit Kaçar: "Sultan I. Ahmed'e Sunulan *Nûr-ı Muhammedî* Konulu Bir Eser: Nûr-nâme", *Turkish Studies*, 8/1 (2013), 1741-1780.

Ahıshalı, Recep: "Râmi Mehmed Paşa", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, XXXIV (2007), 449-451.

Aköz, Alaattin – Ahmet K. Demireğen, "Temeşvar Fetihnâmesi", *Prof. Dr. Bayram Ürekli'ye Armağan*, Konya, 2023, 65-75.

Ayverdi, Ekrem Hakkı: *Avrupa'da Osmanlı Mimârî Eserleri: Romanya – Macaristan* (haz. A. Yüksel, G. Ertürk, İ. Numan), I, İstanbul, [t.y.].

Beydilli, Kemal: *Büyük Friedrich ve Osmanlılar – XVIII. Yüzyılda Osmanlı-Prusya Münâsebetleri*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1985.

Bıyık, Ömer: "1652-53 Tarihli Şer'iye Sicili'ne Göre Temeşvar", *Karadeniz Araştırmaları*, 45 (2015), 233-251.

Bilge, Sadık Müfit: *Osmanlı'nın Macaristanı*, İstanbul: Kitabevi, 2010.

Bostan, Zeynep: *Osmanlı Hariciyesinin Modern Temelleri – II. Abdülhamid Döneminde Diplomasi*, İstanbul: Kitap Yay., 2021.

Coşan, Leyla: "Sultan III. Mehmet'in Doğum (Yıldız) Haritası", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 30 (2014), 1-18.

Çolak, Melek: *Türk-Macar Askerî İlişkileri 1912-1918 – Macar Kaynaklarına Göre*, Ankara: TTK, 2022.

Dávid, Géza: "The 'Eyalet' of Temesvár in The Eighteenth Century", *Oriente Moderno*, 79 (1999), 113-128.

Emecen, Feridun M. – İlhan Şahin: "Osmanlı Taşra Teşkilatının Kaynaklarından 957-958 (1550-1551) Tarihli Sancak Tevcih Defteri", *Belgeler – Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, 23 (1998), 53-121.

Erçin, Lütfi: *Serhat Türkülerinden Duyuşlar*, İstanbul: Hamle Matbaası, 1961.

Feneşan, Cristina: *Cultura Otomană a Vilayetului Timișoara (1552-1716)*, Timișoara: Editura De Vest, 2006.

Fodor, Pál: "Das Wilajet von Temeschwar zur Zeit der osmanischen Eroberung", *Südost-Forschungen*, 55 (1996), 25-44.

Fodor, Pál: *İmparatorluk Olmanın Dayanılmaz Ağırlığı*, terc. Özgür Kolçak, İstanbul: Yeditepe Yay., 2016.

Fodor, Pál: *Kızıl Elma*, terc. Özgür Kolçak, İstanbul: Yeditepe Yay., 2020.

Gaşpar, Adriana: "Ottoman Towns in the Light of Archaeological Finds (Ceramic Vessels): The Case of Timişoara", *History and Society During The Mamluk Period (1250-1517)*, ed. S. Conermann ve B. J. Walker, Göttingen, 2021, 407-485.

Gaşpar, Adriana: "Places of Worship from the Ottoman Period in Timișoara, Romania", *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 74 (2023), 149-174.

Gezer, Ömer: *Kale ve Nefer: Habsburg Serhaddinde Osmanlı Askeri Gücü (1699-1715)*, İstanbul: Kitap Yay., 2020.

Gezer, Ömer: "Temeşvarlı Osman Ağa - Esir, Tercüman ve Yazar", *Türkbilig*, 35 (2018), 73-88.

Gökpınar, Bekir: "Osmanlı Macaristan'ında Son Kale: Temeşvar'ın Osmanlı Hakimiyetinden Çıkması (1716)", *Osmanlı Araştırmaları*, 54 (2019), 199-240.

Gökpınar, Bekir: "Temeşvar Kuşatmasının Serencâmı: Kale Muhafızı Mustafa Paşa'nın Arzının Tahlil ve Değerlendirilmesi (1716)", *Türkiyat Mecmuası*, 34/1 (2024), 1-24.

Hegyi, Klára: *The Ottoman Military Organization in Hungary Fortresses, Fortress Garrisons and Finances*, Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 2018.

Herper, Yusuf: "Uzun Savaşlar Döneminden Bir Kesit: Erdel'in Temeşvar'ı Geri Alma Teşebbüsleri (1596-97)", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 15 (2021), 429-450.

Karagöz, Hakan: "1737-1739 Osmanlı-Avusturya Harbi ve Belgrad'ın Geri Alınması", (Doktora Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi, 2008.

Karatay, Fehmi Edhem: *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu*, İstanbul, 1961.

Kılıç, Orhan: "Budin ve Tımışvar Eyaletlerinin Paşaları: Karşılaştırmalı Bir Analiz", *OTAM*, 46 (2019) 191-229.

Kolçak, Özgür: *Ok, Tüfek ve At – 16. Yüzyıl Osmanlı Askerî Devrimi*, Ankara: TTK, 2023.

Kul, Eyüp: "Temeşvar Eyaleti'ne Nizam Verme Çalışmaları ve Temeşvar'ın Kaybı Öncesinde Yapılan Faaliyetler (1700-1715)", History Studies, 11/3 (2019), 1009-1029.

Magina, Adrian: "Creștini și Otomanı în Timișoara Secolului Al XVI-Lea", *Revista Istorică*, XXXIV (2023), 143-155.

Maxim, Mihai: "Osmanlı Döneminde Tarihî Romanya'da İslâm", *Balkanlarda İslâm – Miadı Dolmayan Umut*, ed. M. S. Kafkasyalı, Ankara: TİKA, 2016, 215-229.

Maxim, Mihai: "Yeni Osmanlı Belgelerine Göre XVII. Yüzyılda Temeşvar Eyaletinden Mekke ve Medine'ye Gönderilen Surre Altını", *XIV. Türk Tarih Kongresi – Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara: TTK, 2005, II, 1049-1056.

Oprisch, Michael: "Die Städtebauliche Entwicklung der Festungsstadt Temeswar / Timişoara – Neue Erkenntnisse basierend auf planimetrischen Untersuchungen", (Doktora Tezi), Technische Universität Berlin, 2022.

Papp, Sándor: *Osmanlılar ve Macarlar – Bir Diplomatik Tarih*, İstanbul: Vakıfbank Kültür Yay., 2023.

Serdaroğlu, Murat: "XVI. Yüzyılda Osmanlı Hakimiyetinde Tımışvar Sancağı", (Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi, 2019.

Serdaroğlu, Murat: "Tımışvar Sancağı'nda Tımar Rejiminin Teşekkülü ve İlk Uygulamalar (1555-1556)", *Vakanüvis – Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2/1 (2017), 181-198.

Tuncer, Şaduman: *Sultan III. Ahmed – Günlük Yaşantısı, Yakın Çevresi ve Şahsiyeti*, İstanbul: Timaş Yay., 2023.

Uysal, Abdulhadi: "Şâir Yahya'nın Osmanlı Arşivi'ndeki İzleri: Taşlıcalı Yahya Beg'in Zeameti Hakkındaki Bilgiler Üzerinden Biyografisine Bir Katkı", *Zemin*, 8 (2024), 176-193.

Uysal, Abdulhadi:"Tımışvar İsmi Üzerine Bazı Notlar", *Archivum Ottomanicum*, 40 (2023), 35-51.

Yaycıoğlu, Ali: "Karlofça Ânı: Osmanlı İmparatorluğu 18. Yüzyıla Nasıl Başladı?", *Tarih ve Toplum – Yeni Yaklaşımlar*, 18 (2021), 8-56.

Yavuz, Orhan: *Kansu Gavrî'nin Türkçe Dîvânı (Metin-İnceleme-Tıpkıbasım)*, Konya, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2002.

Yılmaz, Mehmet Emin: *Gül Baba ve Osmanlı Macaristan'ında Mânevî Mirâs*, Ankara: TİKA, 2023.